

Микола
Охріменко

МОГРИЦЯ
ПРАВИЦЯ

Голосъ кю з теренъ
лїтописного псла

Микола Охріменко

Голосъ кю з теренъ

МОГРИЦЯ

ПРАВИЦЯ

лїтописного псла

Історико-краєзнавчі матеріали

Микола Охріменко

МОГРИЦЯ ПРАВИЧНА

Голос Кліо з теренів літописного Псла

УДК 908(477.52)(091)
О-92

Рецензенти:

Дегтярьов Сергій Іванович, доктор історичних наук, професор

Захарчук Андрій Савович, кандидат історичних наук, доктор юридичних наук, професор

Охріменко М. Л.

О-92 Могриця правічна. Голос Клію з теренів літописного Псла. / М. Л. Охріменко. — Суми : Триторія, 2022. — 192 с. : іл.

ISBN 978-966-97985-0-3

Добродії Древаль Дмитро Сергійович, Заєць Леонід Миколайович, Захаров Андрій Дмитрович, Максименко Анатолій Олексійович, Остапенко Анатолій Іванович, Сиротенко Алла Олександрівна, Слюсар Станіслав Володимирович, Федорченко Віктор Федорович, Шерстюк Євгеній Володимирович посприяли у виданні цієї книги. Наша вдячність за щиру любов до рідного краю Нізамієву Ренату Міннімухаматовичу. Автор вірить, що „Могриця правічна. Голос Клію з теренів літописного Псла” знайде свого вдячного читача.

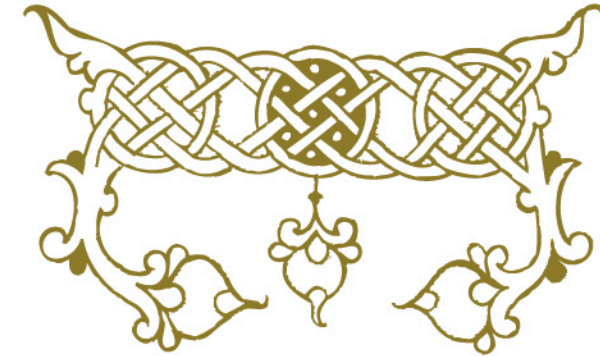
В історико-краєзнавчих матеріалах відтворено картини минулого – від найдавніших часів до 1917 року – про одне із семи чудес Сумщини, слобожанське село Могриця. У виданні викладена авторська концепція витоків поселення, показана історія Могрицької цукроварні, кустарних промислів могричан, освіти і медицини, Володимирського храму. Книга ілюстрована великою кількістю документів, сучасних та ретросвітлин, а також карт, зокрема, створених автором.

Для істориків, краєзнавців, студентів, учнів, усіх шанувальників давньої історії рідного краю.

© Охріменко М. Л., 2022 р.

До 350-річчя заснування Могриці – малої батьківщини сотень слобожанських родів, одного з найунікальніших місць України

На мальовничих крутосхилах правого берега літописної річки Псел у північно — східній частині України розкинулось одне із семи чудес Сумщини, овіяне сивими легендами покордоння, порізане глибокими ярами та западинами, старовинне слобожанське село Могриця.

Неповторні місцеві білі гори, що зачаровують навіть з космосу, несуть у собі таємниці морських глибин крейдяного періоду, відділеного від нас часою прірвою в 65 мільйонів років. Сотні слобожансько — мोगрицьких родів протягом 350 років черпають із своєї землі енергетику скіфів, черняхівців, сіверян, русичів. Рідкісні, червонокнижні лунарія оживаюча, цибуля ведмежа, костриця висока, страусине перо та інші реліктові представники флори із ботанічного заказника загальнодержавного значен-

Фото Федора Каїри. 2018 р.

Фото Охріменко Наталії. 2020 р.

Фото Пальчуна Андрія. 2020 р.

ня „Банний яр” посилюють невидимий зв'язок епох. Неймовірна віковична енергетика приваблює до себе митців. Більше 20-ти років проходить Могрицький ленд-арт симпозиум „Простір покордоння”.

Дарунок долі — народитись і зростати в Могриці. Знаходячись в Попсіллі, дивуєшся природі — найвеличнішому архітекторові нашого краю. Звідси до неба подати рукою. Ця земля настільки дихає, що, поклавши на неї долоню, ніби відчуваєш серцебиття Слобожанщини. По цих горбовинах можна гуляти вічно, але все одно не досягнути всю велич невимовної краси, де за кожним поворотом чи пагорбом приховане диво. Тут, ніби очищаєшся... ніби знаходиш себе... Побувавши хоч одного разу, людина назавжди залишає в цій дивині частинку своєї душі і серця. Ніякі слова, ніякі фотографії чи відео не в змозі передати всієї величч, унікальності цього чарівного слобожанського місця.

Псел, могрицькі пагорби та долини багато можуть розповісти про потонулі в мороці часу події та явища. Запрошуємо вас, вельмишановні читачі, у дивний світ неповторної Могриці, де тисячолітня минувшина і сьогодення єднаються в єдине ціле.

Фото Пальчуна Андрія. 2020 р.

З прадавніх глибин

глава

1. Джерела наші

Заселення території нашого краю почалося в період пізнього **палеоліту** або кам'яного віку (40–8 тис. р. тому).

Палеолітичних поселень в нашому краї не виявлено, але кілька знахідок того періоду свідчать про перебування тогочасної людини на наших землях. Перші жителі з'явилися близько 15 тисяч років тому. Доказами їхнього проживання є кам'яні знаряддя, знайдені біля сіл Велика Чернеччина, Барилівка, поблизу Баранівки в шарах землі на глибині від 3 до 10 метрів [125, с. 18].

Клімат був теплим і вологим. Великі простори вкривали широколисті буйні ліси та луки з дичиною, грибами і ягодами, мережею річок, багатих на рибу. І зараз води Псла вимивають величезні кістки мамонтів, та інших, так званих допотопних тварин, на яких полювали наші предки.

Основним заняттям людей було збиральництво. Вони жилися корінцями, ягодами, грибами та іншими плодами, збирали їстівних комах, пташині яйця. Займалися також полюванням та рибальством.

Пізніше люди винайшли першу зброю — **лук і стріли**, приручили першу тварину — собаку.

Завершальним етапом кам'яного віку став **неоліт** (8–6 тис. р. тому). Пам'ятки цього періоду знайдені неподалік Баранівки.

На підвищеннях, у заплавах річок, з'явилися поселення, де жили племена мисливців, скотарів, ранніх хліборобів. Удосконалювалася техніка обробки каменю: застосовувалося шліфування, свердління, розпилювання.

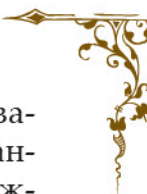
Визначальною ознакою неоліту є поява кераміки. Перший посуд був гостродонний і погано випалений. Поширювалося примітивне прядіння і ткацтво. У цей період відбувається неолітична революція — перехід від привласнювального до відтворювального типу господарювання, що пов'язано з виникненням тваринництва й землеробства. Майже всі свійські тварини були одомашнені. Худоба використовувалась і як тяглова сила. Наші предки починають користуватися колісним транспортом, човном та веслами.

Земля оброблялася мотиками, виготовленими з кістки й рога, зерно подрібнювалося кам'яними зернотерками. Поширення землеробства привело до швидкого зростання чисельності краян. **Нео-**

літ — це час розвитку матріархального родового ладу і початок переходу до патріархату.

На зміну кам'яному віку прийшла **доба бронзи** (4–3 тис. р. тому). Така назва пояснюється тим, що в той час матеріалом для виготовлення знарядь праці та зброї стає бронза — сплав міді з оловом. Сприятливі умови для проживання приваблювали в наш край все нових і нових поселенців. Люди з кістки і рогу виготовляли мотики, з кременю — серпи, а з грубозернистих порід каменю — зернотерки і товкачі. Давні землероби продовжували освоювати родючі ґрунти поблизу та в заплавах річок, займатися тваринництвом, рибальством, полюванням. Бронза у вигляді готових виробів, переважно прикрас, або як сировина, завозилася сюди з інших країв.

У II пол. II тис. — на поч. I тис. до н.е. територію заселили племена мар'янівської та бондаринської культур. Це були представники трьох великих етнічних угруповань: фіно-угрів, індоіранців і балто-слов'ян. Поселення доби бронзи відомі в селах Верхня Сироватка, Зелений Гай, Микільське, Пушкарівка, Токарі, селища Хотінь та Степанівка [3, с. 358–361, 397–403; 172, с. 29–35].

Карта археологічних пам'яток (найдавніші часи – X ст.)

Умовні позначки
— територія Могрицької сільради (2019 р.)

Епоха	Археологічні пам'ятки				
	Знахідки	Поселення	Городища	Могильники	Скарби
Залізний вік	Роменська культура	□	○	◐	◇
	Волинцевська культура	◐	◑	◒	◇
	Черняхівська культура	⊠		◑	
	Скіфи	■			
	Сармати	◑			
Бронзовий вік		□			
Кам'яний вік	Неоліт	△			
	Пізній палеоліт	▲			

Як і в попередні періоди, люди селилися на берегах річок і озер. Житла споруджували двох типів — напівземлянки та землянки. Значне місце в господарстві племен бронзового віку займав глиняний посуд. Основним заняттям населення було землеробство і скотарство. Збільшувався асортимент злаків та інших культур. Археологи на поселеннях знайшли пшеницю, просо, ячмінь, льон, коноплі, горох. Тваринництво відігравало допоміжну роль. В епоху бронзи виникає культ предків, культ сонця, культ вогню. Соціальною основою тогочасного суспільства стає патріархальний рід. Виділяються парні сім'ї, племінна верхівка, створюються передумови для соціальної нерівності.

Виготовлені вже місцевими майстрами бронзові вироби разом з продуктами землеробства, скотарства йшли на обмін. Так налагоджувалися постійні торгівельні зв'язки, торувалися шляхи, які з часом перетворилися на крупні торгівельні магістралі, що в різних напрямках перетинали наш край, відіграючи важливу роль у розвитку всього регіону.

На поч. I тис. до н.е. людство почало використовувати для виготовлення знарядь праці новий метал — **залізо**. На цей час територія краю входила до Великої Скіфії. Історики припускають, що наші землі заселяли **скіфи-землероби**. Це були іраномовні племена, які прийшли з глибин Азії. Провідною галуззю господарства, напевно, було землеробство.

Із скіфської епохи залишилися археологічні пам'ятки біля сіл Бездрик, Велика Чернеччина, Вакалівщина, Кровне, Токарі, Верхня Сироватка, Битиця, Нижи, Підліснівка, Стецьківка. Житла скіфської доби — це наземні будівлі та землянки. Вони мали глиняну долівку і піч. Стіни, очевидно, зводили з дерева.

Наприкінці IV ст. — на поч. III ст. до н.е. скіфська держава занепала і скіфів витіснили нові воюючі кочівники — **сармати**. Поселення сарматів відомі біля сіл Нижня Сироватка та Битиця.

Майже три століття сармати жили поруч із праслов'янськими племенами і, з одного боку, вони асимілювалися в їхнє середовище, а з іншого — взяли активну участь у формуванні черняхівської культури.

Дві тисячі років тому виникла одна з найскладніших археологічних культур — **черняхівська** (I–V ст. н.е.). Сучасна наука визначає цю культуру як поліетнічну, що склалася в результаті взаємодії

германців, скіфів, сарматів та праслов'ян. Відомі пам'ятки черняхівської культури біля таких населених пунктів як Косівщина, Кровне, Піщане, Сад.

Поселення черняхівців розташовувалися на схилах річок, струмків. Оборонних споруд поселення не мали і тяглися вздовж берега на кілька сот метрів. Житла — напівземлянки — опалювалися відкритим вогнищем. Про побут черняхівців говорить посуд, прикраси та інші речі домашнього вжитку. Більша частина посуду виготовлена за допомогою гончарного круга. Він мав гладку вилощену поверхню темного кольору.

Черняхівці досягли значного прогресу в розвитку землеробських знарядь праці. На поселеннях зустрічалися залізні деталі знарядь оранки — наральники і чересла. Використовувалися мотики і лопати із залізними оковками, серпи, коси. Жорна замінили зернотерки, а для виготовлення круп з'являлися ступи. Черняхівці вирощували переважно пшеницю, а також ячмінь, жито, просо,

овес та горох. Зерно зберігали в круглих ямах [63, с. 61–62].

Чоловічі та жіночі костюми. Черняхівська культура, гіпотетична конструкція [142]

В експозиції Сумського краєзнавчого музею одним з найцінніших експонатів є дерев'яне рало, яке випадково знайдене в 1921 році на торфовищі біля села Токарі. За сучасними результатами радіо-

вуглецевого аналізу рало датується III–IV ст. н.е., тобто періодом поширення кийівської та черняхівської археологічних культур.

У тваринництві провідне місце посідала велика рогата худоба. Роль рибальства і мисливства в господарстві надзвичайно зменшувалася. Помітного розвитку досягло ремесло. Серед археологічних матеріалів відомі 57 назв виробів із заліза, знайдених на черняхівських поселеннях. Учені

Дерев'яне рало. III–IV ст. Сумський краєзнавчий музей

вважають, що металообробка та гончарство на той час виділилися в окреме виробництво. Найвність великої кількості предметів немісцевого походження, а також скарби римських монет (один із скарбів знайдено біля с. Підліснівка) є доказами широких торгівельних зв'язків черняхівців.

Навала **гунів** у кінці IV ст. спричиняє занепад черняхівської культури [61, с. 530].

Подальша історія нашого краю пов'язана з продовженням формування слов'янських племен. Першим достовірно відомим слов'янським населенням на нашій землі були **сіверяни**. Вперше вони згадуються у давньоруських літописах. Серед слов'янських старожитностей II пол. I тис. н.е. в нашому краї головне місце посідають пам'ятки волинцевської (VII — сер. VIII ст.) та роменської (II пол. VIII–X ст.) культур.

Відомий дослідник пам'яток даних культур Сухобоков О. В. наголошує на їхній слов'янській приналежності і що вони є двома етапами послідовного історико-культурного розвитку єдиної волинцево-роменської культури, яка репрезентує

східнослов'янське племінне утворення на Лівобережній Україні, тобто сіверян. Літопис „Повість минулих літ” про них говорить, що „другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і називалися сіверянами” [118, с. 3; 174].

У середині VII століття кочовим народом хозар утворюється середньовічна держава — **Хозарський каганат**. До кінця VII століття хозари міцно контролювали велику частину Криму, території навколо Азовського моря, Передкавказзя. Панування хозар зупинило безперервний потік кочівників, що прямували із Азії до Європи. Це мало позитивне значення і для східнослов'янських племен. Наш край, як і все Дніпровське Лівобережжя, був напівзалежною хозарською периферією, з населення якої до 80-х років IX ст. стягувалася данина [№118, с. 12].

Територія сіверян межувала із землями кочівників. Життя в постійній небезпеці вимагало зведення фортець — укріплених потужними валами та ровами городищ. Вони будувались, як правило, на високих мисах річок. До городищ з напільного боку, тобто з тильної сторони, примикали селища, які мали значно більші розміри та в яких проживала основна частина населення.

2. Могрицький археологічний комплекс

Однією з унікальних пам'яток роменсько-давньоруського часу Лівобережної України є **Могрицький археологічний комплекс, що складається з городища, прилеглого селища та курганного могильника**.

Вперше про Могрицьке городище в „Историко-статистических описаниях Харьковской епархии” Філарет (Гумілевський А. Д.) говорить, що воно „занимает более 100 дес. земли на правом берегу Псла. Курган его высотой в 36 сажень окружен глубоким рвом; площадь — длиною 24 сажени. На юго-восточной стороне кургана, обращенной к р. Псел и расположенной у самого берега, была, по преданию, дверь с железною решеткою. Площадь городища покрыта значительным числом могил; в одной из них при разрытии найдены человеческие кости. Крестьяне при распахивании земли городища отыскивали копья и другие военные орудия, равно черепа и другие части человеческого остова” [177, с. 89].

Археологічна пам'ятка, що розташована за 1,2–1,5 км на північний схід від села на мисі пра-

вого берега р. Псел, у 1971 році досліджувалася М. П. Кучерою, О. В. Сухобоковим та В. В. Приймаком у 1988 та 2016 рр.

Життя на Могрицькому городищі тривало більше 500 років: з II пол. VIII ст. і до кінця 30-х рр. XIII ст. Натепер загальна площа його складає біля 900 м² (довжина — 50 м, ширина — 16–18 м). Зі сходу, з боку річки, городище захищало урвище. З напільного (північного) боку відрізано від плато ровом, який побудований у природній западині, що переходить в балки із заходу та сходу, а також досить широким валом (до 10 м у підосві). Із зовнішнього боку вал має сліди старих перекопів, а до середини майданчика похило понижується. Майданчик городища має природне пониження в бік мисової стрілки. Південна частина майданчика пошкоджена перекопами, один з яких має вигляд ровоподібної западини. У центральній частині майданчик стає горизонтальним, південний край дещо підвищений, що може вказувати на наявність тут валу,

зовнішній край якого обвалився. Схили городища з боку річки високі та круті. З боку корінного плато менш високі, але також круті. Південніше розташована ще одна частина мису (довжиною 40 м,

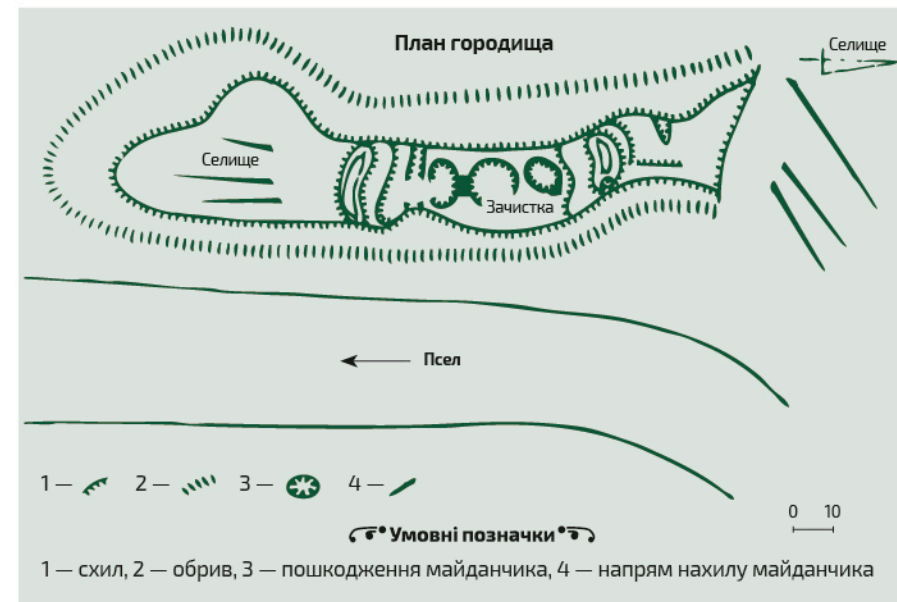

Схема Могрицького городища [150, с. 163]

шириною 30 м), що знаходиться нижче на 5–6 м від першої. Слідів укріплень тут не виявлено. Південна частина цієї ділянки пошкоджена зсувами;

Могрицький археологічний комплекс. Реконструкція Охріменка Миколи.
Малюнок Ткачова Олега. Фото Пальчуна Андрія. 2020 р.

західні схили — похилі. Південно-західну частину городища обмежує балка з крутими схилами. У відслоненнях південної частини городища виявлена кераміка роменського часу (VIII–IX ст.) та, у меншій кількості, гончарний посуд XI ст. Культурний шар на городищі не перевищує 0,4–0,6 м. З нього походить залізний меч 3–5 ст., який переданий до Сумського обласного краєзнавчого музею [102, с. 1176–1177; 112, с. 253].

На південний захід від городища, за балкою з крутими схилами, починається підвищена ділянка-плато, де розташовувалось селище (230–250 x 60–70 м). Культурний шар виявлений також на північний захід від городища. На поселенні переважає кераміка XI–XIII ст. та зрідка зустрічається кераміка роменського періоду. Культурний шар на поселеннях не перевищує 0,3 м.

Курганний могильник знаходиться на сусідньому мисі на північ від городища.

У червні 2019 року під час ленд-арт симпозіуму „Простір покордоння” на схилі крейдяного кар’єру (у результаті обвалу) виявили залишки давнього поховання. Після антропологічного дослідження жіночого скелету було встановлено його приналежність до сіверянських племен IX–XI ст.

У похованні були знайдені прикраси сіверянки: скроневі кільця, сережка з мідного сплаву, дві скляні й одна із сердолику намистини. Скляне намисто дось у 1-й чверті XI ст. почали виготовляти в Києві. Намисто із сердолику мало поширення на території Київської Русі в X–XII ст., потрапляючи з Візантії. Сердолік — напівкоштовний червоний чи оранжевий камінь, що уособлював кольори життя. Слово сердолік має значення „той що радує (або що нагадує) серце”.

На протилежному березі р. Псел, за 2 км від Могрицького городища, знаходився ще один осередок сіверян — **Великорибницьке городище** — **єдине лівобережне городище в басейні Середнього Псла**. Воно розташовувалося на мисі при впадінні

р. Рибича в р. Псел. Овальний майданчик городища (90 x 70 м) зміцнений валом з напільної (південної) сторони. Схили мису частково ескарповані. За ва-

Місце та фрагмент жіночого поховання (IX–XI ст.). Могрицький археологічний комплекс. Червень 2019 р.

лом із півдня було відкрите селище. Культурний шар складають залишки епохи роменської культури та давньоруського часу [112, с. 254–255].

На р. Псел, за декілька кілометрів на південний схід від Могрицького городища, знаходилося **Битицьке городище** з прилеглим селищем. Існу-

Прикраси з жіночого поховання (IX–XI ст.). Могрицький археологічний комплекс. Червень 2019 р.

вання цього комплексу можна датувати VIII — поч. IX ст. Цей період пов'язаний з політичним пануванням Хозарського каганату на території значної

частини України. Одним з осередків такого панування, а також своєрідною „столицею” східних сіверян, було Битицьке городище — єдиний на території Дніпровського Лівобережжя ранній міський центр, окрім хіба що Чернігова. Археологічні дослідження Битицького городища засвідчують, що на поч. IX ст. воно припинило існування, ймовірно, через усобиці в Хозарському каганаті.

Після зникнення Битицького протоміського центру нижче за течією Псла, за 7 кілометрів, виникає інший центр, відомий як **Зеленогайський археологічний комплекс** роменської культури. Комплекс складається з двох городищ, великого селища, а також великих ґрунтового та курганного могильників. ґрунтовий та курганний слов'янський могильники є найбільшими із збережених сьогодні в Європі, які нараховують понад 2 427 насипів або їхніх слідів. Хронологічно життя цього протоміста охоплювало 5–6 століть. Загальна площа становила майже 25 гектарів.

На берегах Псла, поряд з Могрицьким, Великорибницьким, Битицьким, Зеленогайським осередками слов'янського сіверянського союзу, існували інші такі осередки, як-от: Шпилівський та Горнальський археологічні комплекси.

Наші території відігравали важливу роль у торгових операціях Хозарського каганату, про що говорять знахідки арабських монет на території Зеленогайського та Шпилівського археологічних комплексів.

Кінець X — поч. XI ст. для населення сіверянських земель був насиченим бурхливими політичними та економічними подіями. Зникає з політичної арени Хозарський каганат, а набирає сили інше політичне об'єднання — Київська Русь.

Вигляд із Могрицького городища. Фото 1952 р.

3. Часи Київської держави (IX — I пол. XIII ст.)

У IX ст. утворюється східнослов'янська держава — Київська Русь. Могрицьке городище з прилеглим селищем та разом з іншими сіверянськими територіями київський князь Олег у 884 році приєднав до нової держави. На східних сіверян (територія нашого краю) князь, як пише літопис, лише „наклав на них данину легку”. Вони зберігали власну адміністрацію до реформ княгині Ольги (сер. X ст.). Завершується процес уходження східних сіверян до складу Русі на рубежі X–XI ст. при Володимирові Святославовичу [101, с. 50–52; 118, с. 13–14].

У XI ст. влада київських князів послаблюється і починають формуватись окремі князівства.

Могрицьке городище з II половини XI до середини XII ст. знаходилося у складі Чернігівського князівства [№115, с. 144].

Із 40-х років XII ст. настає період феодалної роздробленості і великого лиха країнам завдають міжкнязівські війни. Відтворити картину життя країн у XII та XIII ст. надзвичайно важко, але дуже лаконічні та епізодичні фрагменти літописів, топонімічні дані, а також найновіші археологічні ма-

Вигляд Могрицького городища з півночі та півдня. Фото Пальчуна Андрія та Охріменко Наталії. 2020 р.

Вигляд Могрицького городища зі сходу та заходу. Фото Пальчуна Андрія та Охріменко Наталії. 2020 р.

теріали, що є надійними джерелами, якоюсь мірою дають можливість це зробити, хоча фрагментарно.

Середина XII ст. вважається часом відокремлення Новгород-Сіверського князівства від Чернігівського. З'являється окремий князівський стіл у Путивлі [101, с. 116, 123].

Із 60-х років XII століття і до 1239 року Могрицьке городище з прилеглим селищем перебувало в складі Псільської волості Путивльського князівського уділу Новгород-Сіверського князівства [150, с. 95].

Центром волості міг бути Зеленогайський археологічний комплекс. Археологічні матеріали дають можливість віднести до Псільської волості селища Бишкін та Мамаївщина, а також городища (укріплені населені пункти) з прилеглими до

них селищами — посадами: Ворожба (Лебединський район), Шпилівка, Тополі (Суми) [150, с. 100, 131–132].

Псільська волость звідусіль була оточена степовими ділянками. Всі населені пункти розміщу-

від центру ні про Могрицьке городище і селище, ні про інші городища в писемних джерелах не згадувалося.

Київська Русь активно торгувала з іншими державами. Одним із торгових партнерів була

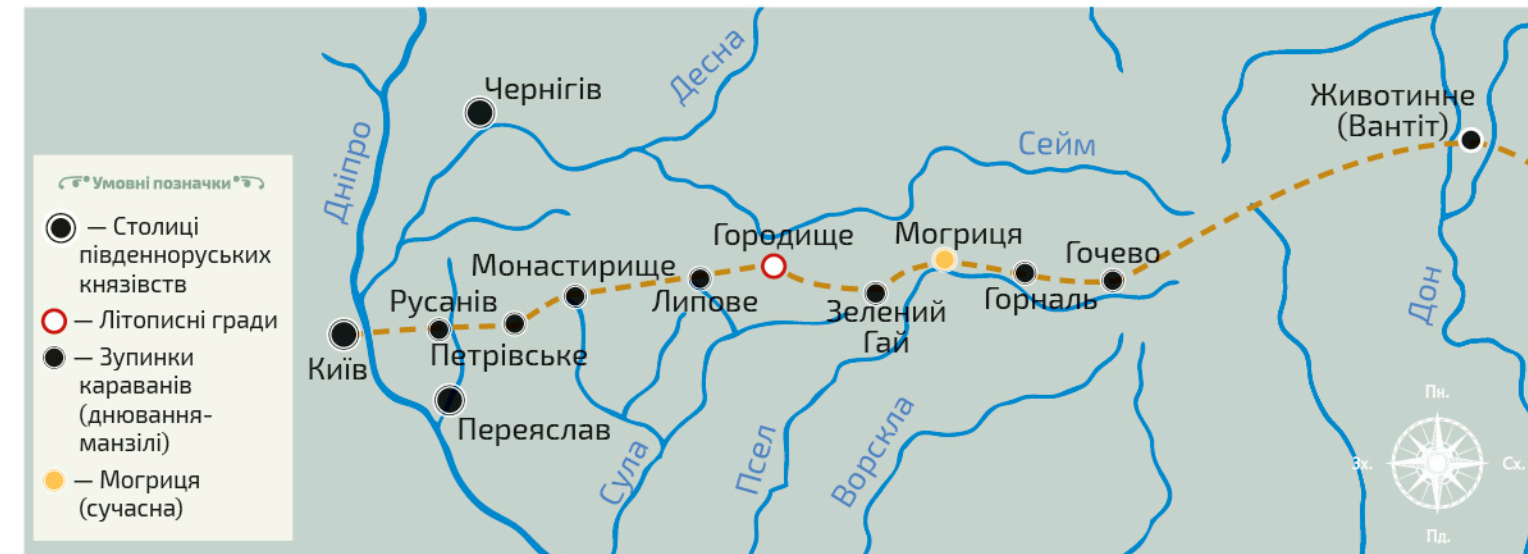

Схема „київської частини” торгового шляху Булгар-Київ [126, с. 37]

валися в лісових масивах, на крутих берегах річки Псел, біля переправ та шляхів. Очевидно, що через незавершеність формування та віддаленість

Волзька Булгарія. Це держава, що існувала в VII–XIII ст. у Волго-Камському басейні. Столицею було місто Булгар (за 160 км від сучасної Казані).

Одне з відгалужень трансевропейського торгового шляху Булгар–Київ проходило через територію сучасної Могриці. Торгові каравани зупинялись на ночівлю та для торгівлі в Зеленогайському караван-сараї, а потім вирушали до наступної зупинки в Горналі, обминаючи Могрицьке селище [126, с. 36–38].

4. Наш край в умовах монгольського і татарського панування (II пол. XIII ст. — 60-і роки XIV ст.)

Феодална роздробленість Київської Русі не дала змоги організувати відсіч навалі монголів. 1239 року війська хана Батия захоплюють Переяславське та Чернігівське князівства. І разом із Путивлем, Глуховом, Виром (сучасне Білопіль), Рильськом завойовники сплюндрували й наші землі, які на кілька століть перетворилися на залежну територію від монгольської держави — Золота Орда. Монгольська навала завдала значних утрат існуючій мережі розселення, хоча й не призвела до повного спустошення наших територій.

Путивльське удільне князівство при монголах, а згодом татарах, продовжує існувати, але його територія зазнала змін [149, с. 95].

Могрицьке селище загарбники зруйнували, і життя на ньому припинилося. Згідно з археологічними дослідженнями, люди продовжували жити лише на території Великорибницького селища (знаходилося за 2 км від зруйнованого Могрицького городища на протилежному березі Псла), Шпилівського та Тополянського (у межах сучасних Сум) селищ [195, с. 46–48].

У XIV ст. монгольська держава послаблюється через внутрішні міжусобиці та жорстоку боротьбу за владу.

5. У складі Великого Князівства Литовського, Московської держави, Речі Посполитої (60-і роки XIV ст. — I пол. XVII ст.)

5.1. Входження до складу Великого Князівства Литовського

У 60-х рр. XIV ст. після нищівної поразки Золотої Орди в 1363 році в битві на Синіх Водах (нині річка Синюха, що впадає в Південний Буг) від литово-руських дружин князя Ольгерда, наш край ра-

зом з іншими сіверськими землями входить до Великого Князівства Литовського [193, с. 9–27].

Входження значної території українських земель до складу Великого Князівства Литовського відбулось ніби якось „непомітно” для тогочасних хроністів: відсутні будь-які дані про татарсько-литовські сутички, поділи територій. Це пояснюється тим, що литово-руські і татарські взаємини не мали виключно конфронтаційного характеру, а уявлення про діяльність литово-руських князів як про виключно антиординську є надзвичайно спрощеними [157, с. 80, 87].

Повертаючись до подій після Синьоводської битви, наголосимо, що хоча Орда і зазнала поразки від Литви, але залишалась досить сильною. Приєднання українських земель до Великого князівства Литовського було здійснено на договірних засадах, у формі кондомініуму (сумісне володіння), яке передбачало збереження данницької залежності приналежних Великому Князівству Литовському територій від Орди [157, с. 81].

Сумісне володіння проіснувало до 90-х років XIV ст., коли ярликом хана Тохтамиша було формально скасовано режим підлеглості Орді земель Великого Князівства Литовського.

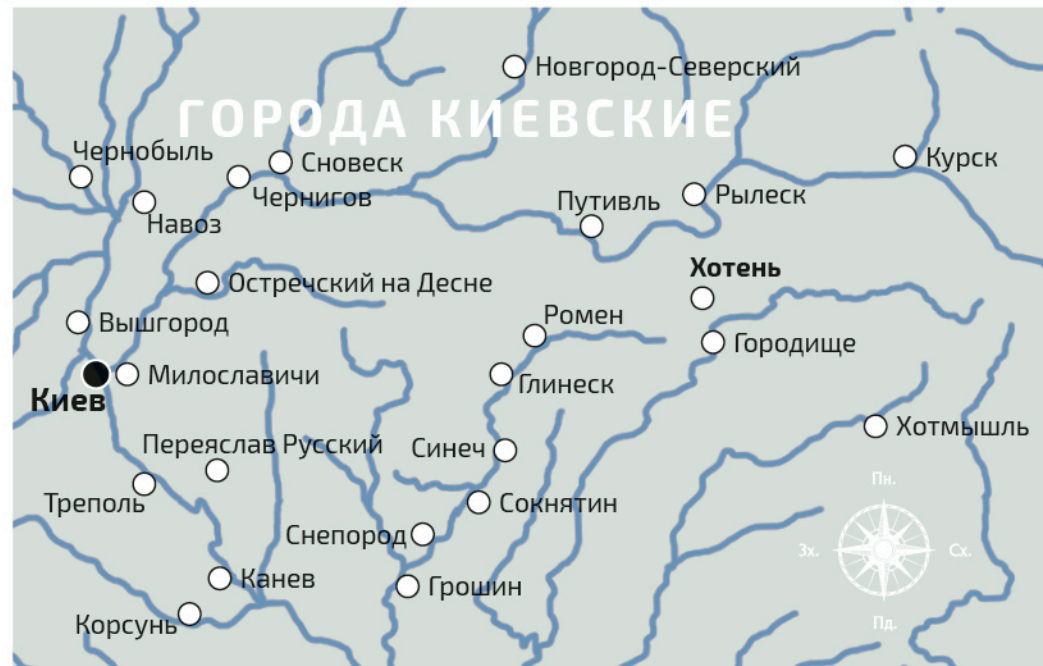
Наслідком литовсько-татарського кондомініуму є існування до 90-х рр. XIV ст. удільних князівств, що зберігали автономію в складі Великого Князівства Литовського. Але на чолі князівств були представники литовської династії.

У XIV ст. та I пол. XV ст. литово-руська влада дотримувалася правила: ми старину не рушимо, а новину не вводимо [15, с. 5].

У складі нової держави починаються процеси повільного відродження українських земель. Від-

новлюються міста, відомі ще за часів Київської Русі, виникають нові.

Письмовим свідченням заселеності нашого краю є літописний реєстр міст кінця XIV століття, відомий у сучасній літературі як „Список градів руських дальніх і ближніх“. Це один із додатків до руських літописів XV–XVII століть. Оригінал документу не зберігся. Найраніша його редакція розміщена в Комісійному списку Новгородського Першого літопису молодшого ізводу середини XV ст. під назвою „А се имена всем градом рускым далним и ближним“.

Фрагмент карти міст на поч. XV ст. за „Списком градів руських дальніх і ближніх“. [175, с. 37]

Найважливіші пізніші списки цього унікального історико-географічного джерела розміщені також у Єрмолинському літописі кінця XV ст. та Воскресенському літопису XVI ст. „Список“ укладений між 1375–1381 роками [198, с. 125–134].

У „Списку“ перераховано 358 населених пункти, із них у частині „А се Киевськии гроди“ — 71 місто. Серед „київських міст“ уперше згадується Хотинь, а також „Новгород Северьский, Путивль на Семи, Рылеск, Куреск на Тускоре... Ромен, Городище, Лошици... Бирин, Жолважь“ та інші. [175, с. 94].

Територія сучасної Могриці в II пол. XIV — I пол. XV ст., ймовірно, перебувала в складі Псільської волості Путивльського удільного князівства, яке залежало від Київського князівства і за площею повинно було відповідати розмірам Путивльського уділу колишнього Новгород-Сіверського князівства.

5.2. Путивльський повіт, волості

Велике Князівство Литовське в XV ст. ліквідує удільні князівства і перетворює їх на повіти. Путивльське удільне князівство стає Путивльським повітом. Кожен повіт ділився на менші адміністративні одиниці — волості. Стан історич-

ної документальної бази дає можливість окреслити межі Путивльського повіту надто загально [15, с. 295].

Акти XIV–XV ст. литово-руської доби, документальні матеріали про приїзд до Москви 1592 р. польського посланця Павла Волка та гінця Мартина Сушського [2, с. 82–84], „обидные списки“ 1592 р. російського посольства Афанасія Резанова до польського короля Сигізмунда III [№124, с. 82–84], Путивльська „отдельная книга“ 1594 р., оброчна книга Путивльського повіту 1628–1629 років, „Книга Большому Чертежу“, а також результати сучасних епістолярних та археологічних досліджень дали змогу визначити номенклатуру та місцезнаходження 23 волостей Путивльського повіту. Більшість міст зі „Списку“ — це волосні центри.

Територіальна структура Путивльського повіту з його „градами“ та волостями свідчить про безперервність ланцюга знань про життя краю.

Визначити точно волость, у якій перебувала теперішня Могриця, поки що неможливо через умовність їх меж. Назвемо ті, що знаходились поблизу. На річці Псел та її притоках локалізуються Биринська, Жолвазька, Хотінська волості.

Биринська волость, зрозуміло, має своїм центром літописний Бирин. Багато дослідників відносять його на лівий берег річки Сейм. Любавський М. розміщує Бирин на околицях сучасного міста Буринь [119, с. 246–247]. Тихомиров М. М. також з ним погоджується [175, с. 105].

Русина О. стверджує: якщо Бирин за „Списком” розташовується на Пслі, і, спираючись на дані оброчної книги Путивльського повіту 1628–1629 років, то „аноматичним відповідником Бирин в сучасній топонімії можна вважати с. Барилівку (Краснопільського району Сумської області), знане раніш як Бирилівка, ототожнення ж Бирин з селищем Буринь можна визнати помилковим” [157, с. 131–132].

Версія О. Русинової потребує перевірки археологічними даними.

Хоча дискусії серед науковців відносно локалізації Бирин активно продовжуються, ми за основу визначення місця розташування Биринської волості взяли

просторові орієнтири оброчної книги Путивльського повіту 1628–1629 років: річки Псел, Суму (Сумку), Олешню [157, с. 131]. Знаходження Биринської волості на річці Сумка підтверджують і нові документальні матеріали, уведений в обіг П. Кулаковським [114, с. 331]. Биринська волость згадується також у царській грамоті від 5 травня 1669 року козакам Сумського полку [177, с. 70]. Висновок очевидний — центр Биринської волості, ймовірно, — Берлицьке (Сумине) городище.

Назва **Жолвацької волості** походить від літописного Жолважа.

Вибудовуючи логічний ланцюжок, Тихомиров М. відносить його в басейн річки Псел. „На местоположение Жолважь может указать то обстоятельство, что Жолважь по документу 1499 г. находился в непосредственном соседстве с Городиском: „Городиское волости и Жолважское”. Между тем на карте Боплана 1665 г. в верховьях реки Псел показано селение Городиски (Horodyski); это, вероятно, Городище на Псле нашего „Списка”. Следовательно, Жолважь надо искать в этом же районе” [175, с. 106].

О. Русина ототожнює місто Жолваж із сучасним Миропіллям, при заснуванні якого переселен-

ці з волинського Миропілля просто „забули” назву [157, с. 131].

Жолвацька (Жевальська, Желвацька) волость розташовувалася на річках Псел, Удава, Рибниця (Рибиця), Локня, Суджа [2, с. 83, 144, 166; 157, с. 131].

Центр **Хотінської (Хопецької) волості** давно традиційно ототожнюється науковцями із сучасним селищем Хотинь [13, с. 103; 108, с. 291; 119, с. 246–247].

На поч. XVI ст. територія сучасної **Могриці внаслідок московсько-литовської війни 1500–1503 рр.** разом з іншими землями Путивльського повіту в 1503 році фактично відійшла до Великого князівства Московського [55, с. 462].

5.3. Відомості про наш край та господарська діяльність у верхів'ях Псла в XVI — I пол. XVII ст.

Цікаві історико-географічні відомості про наш край через призму історії прикордонно-сторожової служби Московської держави можна знайти в „Книге Большому Чертежу”, копії якої дійшли до нас у редакції 1627 року [107, с. 5].

Для боротьби з татарами сторожова служба „в поле” запроваджується ще в XVI ст. Для контро-

лю за пересуванням татарських загонів у Путивлі розташовувалися прикордонні загоны. Вони склалися з легкоозброєних кінних стрільців, які патрулювали територію до середньої течії Ворскли. Станичники повинні нести службу в постійному русі, „с конь не сседая“, зупинок „не делать, а огни класти не в одном месте; ... а в коем месте кто поодневал, и в том месте не ночевать...“. Служба тривала з 1 квітня до 1 грудня [10, с. 11–17].

Основу постійної сторожової станичної служби складали сторожі та станиці.

Сторожа — постійна ближня застава, за якою була певна зона контролю території протяжністю 30–50 верств, а особовий склад нараховував до 10 чоловік. Частина з них потайки стояла дозором у зручному для спостереження місці, а решта по двоє їздили закріпленою територією.

Станиця — пересувна дальня сторожова застава на віддалі від міста на 4–5 днів шляху. Вона складалася з 4–6 вершників, які безперервно рухалися вздовж умовного кордону, відшукуючи татарські сакми (шляхи). Маршрути станичників були прокладені так, щоб, пересікаючись, вони охоплювали весь степовий кордон [10, с. 9].

Були складені змістовні та детальні розписи маршрутів станиць. Вони містили інформацію про шляхи і швидкість руху сторож; географічні орієнтири з назвами річок, „перелазів“, урочищ, городищ, населених пунктів; відстані між сторожами з прив'язками їх до інших об'єктів і ці дані відзначалися великою точністю, на відміну від інших документів того часу.

Досить детальні відомості про прилеглі до теперішньої Могриці території знаходимо в розписах маршрутів путивльських станиць у далекий степ, складених князем Михайлом Тютякіним та дяком Матвієм Іжевським 1571 року [10, с. 15].

У розписах називалися річки Псел, Вир, Крига, Рудка, Боромля, Липинське городище (на території сучасних Сум), Хосотін (район сучасної Хотіні).

Населення Путивльського повіту зберегло у своїй пам'яті ще з часів Київської Русі відомості про старі шляхи, броди та переправи через річки. У документах XVI–XVII ст. це населення відоме під назвою сіврюків (севрюків).

Відомості про господарську діяльність сіврюків на наших землях (а не „ди́ке поле“) ми зустрічаємо вже в текстах XVI ст. Сіврюки активно займалися промислами: бортництвом, мисливством, рибаль-

ством. Розвиткові рибальства сприяла розгалужена річкова сітка, велика кількість риби. Значні лісові ресурси краю приваблювали бортників та мисливців на хутових звірів: куницю, білку, горностая.

Бортництво („бортъ“ — дупло дерева) — вид бджільництва, що прийшов на зміну „вибиранню“ меду диких бджіл. Бортники робили штучні вулики-дупла в деревах або підвішували вулики-колоди високо на стовбурах і в ті дупла пускали рої. Мед і виготовлені з нього продукти займали важливе місце в харчуванні населення. Мед та віск продавали, ними платили податки.

Особливістю економіки Сіверщини (**територія краю була в її орбіті**) було те, що промисли займали провідне місце в порівнянні із землеробством. Бортники-сіврюки у волостях Путивльського повіту складали численну соціально-трудоу групу корінного населення [16, с. 146].

Бортні уходи, ділянки лісу з бортними деревами, „бобровые гоны“, „наделы с рыбной и звериной ловлею“ роздавалися дітям боярським, посадським людям, служилим людям, селянам на оброк за передплату. Особа, яка отримувала бортний ухід, що відокремлювався від іншого умовних знаками — бортними гранями, нанесеними на

межові дерева, мала стежити за станом бортей, готувати нові штучні борті, заманювати туди бджіл за допомогою меду чи ароматичних трав. Бортні дерева настільки високо цінувалися, що самопальникам висувались суворі умови їхнього збереження: „... лес ему хоромной и дровяной по дубраве сечи про себя, а не на продажу, а бортей и дельного деревья у холосцов, которые вперед в борті пригодятца, того не сечь“ [2, с. 203].

Прямих свідчень періоду XVI ст. про господарську діяльність у районі сучасної Могриці віднайти не вдалося, але опосередковано можна стверджувати, що бортні уходи сіврюків, „бобровые гоны“, „наделы с рыбной и звериной ловлею“ доходили і до „могрицьких“ лісів, і до „могрицького“ Псла. Так, в „обидных списках“ 1592 р. московського посольства Афанасія Резанова до польського короля Сигізмунда III перераховуються волості Путивльського повіту, де здійснювалися вбивства людей, напади на бортників. У **Хопецькій (Хотінській)** волості на Пслі „ссекли“ бортників та пограбували на 67 рублів. У **Городецькій** волості на Псле „ссекли“ бортника Івана Лук'янова та 3 козаків, а також убили Івашку Щекіна та Івашку Гордійка, „а с ним 5 товарищей“ [2, с. 83–85].

У Хопецькій (Хотінській) волості вбито і пограбовано 12 бортників, у Городецькій — 11 чоловік [2, с. 19].

“Смутні часи” пережила Московська держава на поч. XVII ст. Чергова польсько-московська війна 1617–1618 рр. завершилась Деулінським перемир'ям. Його **уклали 11 грудня 1618 року** на 14,5 років. За договором Польща отримала значну частину Сіверщини. Кордони розмежовані не були, але умовна лінія кордону існувала. Путивль залишався за Московією. Із Путивля умовна лінія кордону **йшла на південний схід південніше річки Вир, потім пролягала західніше Сумського городища, і далі — на південь східніше Охтирського городища**. Таким чином, **територія сучасної Могриці залишилась у складі Московії**.

Невизначеність кордону спричиняла чималі конфлікти на порубіжжі. Московська держава продовжувала вважати своїми землями, наприклад, значну частину Путивльського повіту. Польська сторона, у свою чергу, з боку Ромен активно колонізує території на схід, виходячи до верхів'їв річки Сула й середньої течії річок Псел та Ворскла.

У I пол. XVII ст. активною господарською експлуатацією земель нашого краю займаються не

тільки путивляни, а й „литовське населення” Роменської волості. У цей час поряд з бортницьким промислом набуває поширення пасічництво. Окремі власники пасік наймали помічників для догляду за бджолами. Пасіки, що облаштовували далеко від поселень, були стаціонарними, із зимівниками, пристроями для догляду за бджолами та добуванням меду.

У жовтні 1627 року люди роменського урядника К. Сіножацького пограбували в **Городецькій волості** на Пслі путивльських бортників Степана Кузіна з товаришами [114, с. 314].

Роменчани так активно проникали на територію нашого краю, який путивляни вважали своїм, що згідно з царським указом улітку 1641 року московські ратні люди очистили **береги Сули** на 20 верст від Піщаного броду утору по течії від литовських пасік (район сучасних сіл — Печище, Терешківка, Сула, Зелена Роща) [114, с. 325].

У 1644 році в **Биринській волості у верхів'ях річки Сумка** в „литовських” людей на стані було 5 вуликів бджіл, яких вони перегнали з бортних дерев путивльських бортників [114, с. 332].

Численні факти розбійних нападів на путивльських бортників та оброчників у Биринській, Жел-

вацькій, Залуцькій, Печерській волостях (волості в межах Сумського району або межують) у 1644 році фіксуються в документах [114, с. 331].

У верхів'ях річки Сумка служили люди, послані путивльським воєводою Василем Львовим для протидії „розбійним нападам“, у червні 1644 року виявили стан жителів сіл Бобрик, Рогинці, Макіївка Роменської волості. Стан поставили навесні 1643 року. Улітку вони били звіра, а зимувати лишився Павло Гречка із села Бобрик [114, с. 331–332].

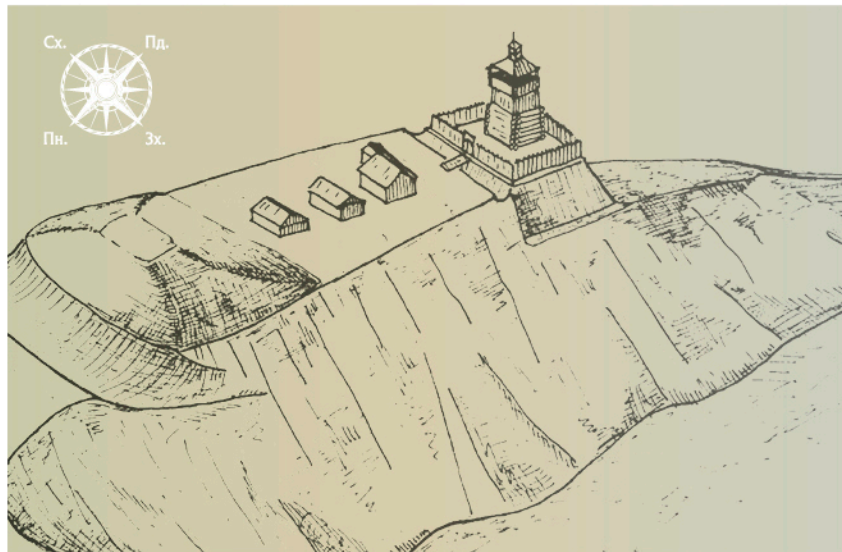
Отже, перераховані та багато інших фактів ще раз підтверджують, що наш край у ті часи не був „диким полем“.

Ще до закінчення терміну Деулінського перемир'я Московщина розпочала чергову так звану Смоленську війну 1632–1634 рр. з Річчю Посполитою. Війна завершилась **Поляновським договором**. Зміст договору, зокрема, передбачав і визначення кордону між двома державами.

Межування кордону йшло надзвичайно складно. **Визначали кордон з 1634 до 1647 року.**

У серед. 40-х рр. XVII ст. поляки здійснили спробу створити антитурецьку коаліцію

із залученням Московської держави. Ця обставина прискорила вирішення спірних питань щодо кордону. Так звану Варшавську угоду сторони підписали 1644 року. За цією угодою Річ Посполита поступалась Недригайловом, Охтиркою, Ольшаною, враховуючи Ромни, Гадяч, за які особливо боролася московська сторона. Московія ж отримувала

Могрицька караульна вежа сер. XVII ст. Реконструкція Осадчого Є. М. та Бондаря О. М. Малюнок Бондаря О. М.

значну „компенсацію“ — Трубчевську, Олешківську волості та інші території [114, с. 206].

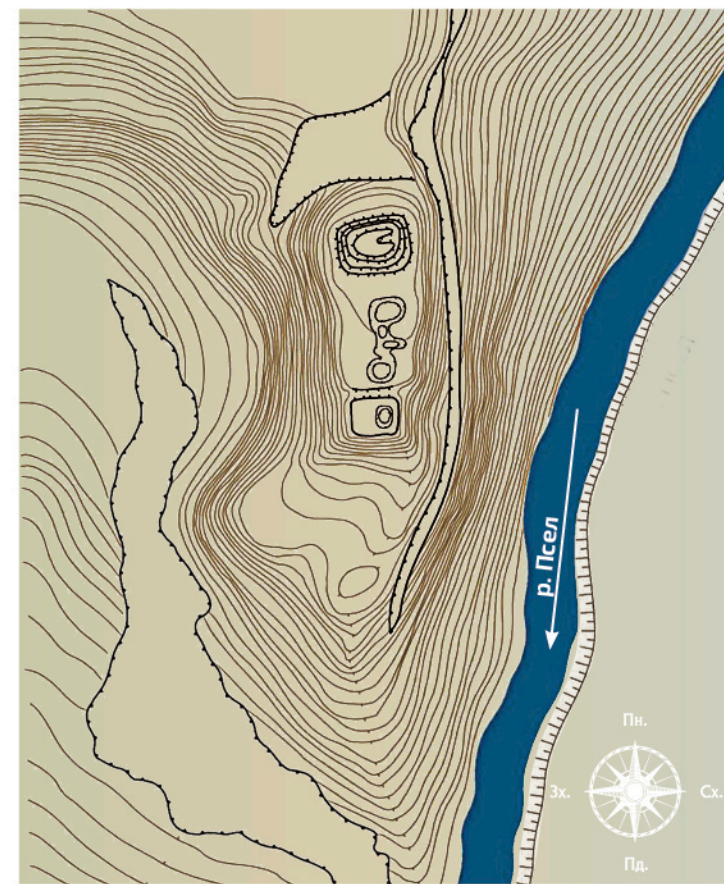
Реалізація Варшавської угоди затягнулась на 2 роки.

Узгоджений кордон (візьмемо тільки ту частину, що стосується нашого краю) проходив від Деханівського городища (сучасне с. Городище Недригайлівського району) по річках Терн та Мала Уса до Сули. Потім переходив річку Недригайлівку і тягнувся на південний схід. Перетнувши річку Грунь, прямував до Кам'янського городища на річці Псел і далі — до річки Ворскла... [177, с. 150–156].

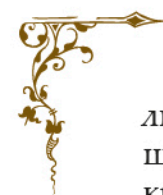
Після межування кордону територія нинішньої Могрицької сільської ради залишилась у складі Московської держави.

5.4. Могрицька караульна вежа

Територія сучасної Могриці в сер. XVII ст. знаходилась фактично на межі з диким степом та на кордоні Московської держави і Речі Посполитої. Також і через її територію вглиб Московщини здійснювали набіги кримські татари. Московська влада в **сер. XVII ст. на Могрицькому городищі** роменсько-давньоруського часу зводить **караульну вежу**.

План Могрицької караульної вежі сер. XVII ст. [131, с. 276]

Караульні вежі, як правило, будувались на мисах з доброю оглядовістю. Вони мали укріплення у вигляді частоколу та рову. Гарнізон караульних веж, як правило, складався з 3–5 чоловік.

Могрицька вежа розташовувалася на високому правому березі р. Псел поряд із давньою переправою через річку. Дерев'яна вежа була побудована на укріпленому частоколом майданчику розміром 9 x 9 м, який знаходився на висоті 38 м над рівнем заплави в південній частині городища. З напільного боку він був відрізаний від городища ровом шириною 3 м та глибиною 1,3 м. Схили укріпленого майданчика ескарпували (ескарп — штучно підрізаний схил з метою посилення його крутизни) на висоту до 5 м. На самому городищі знаходились господарські споруди [131, с. 217].

У 20–40-х рр. XVII ст. починається заснування поселень на землях, які згодом називатимуться Слобожанщина. У цей період осаджуються Недригайлів, Терни, Курмани, Олешня, Краснопілля, Охтирка, Чупахівка, Кам'яне, Московський Бобрин, Межирич, Луцківка, будується Піщаний острог на річці Терн (сучасне с. Городище Недригайлівського району) та Вільшанський острог [106, с. 17; 131, с. 51, 64, 68].

Малюнок Ткачова Олега. Фото Пальчуна Андрія. 2020 р.

Могриця в в II пол. XVIII ст.

глава

1. Початок нового заселення

Події Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. спричинили масовий переселенський рух з Подніпров'я та Правобережної України, що входила до складу Речі Посполитої, на північно-східні землі колишніх сіверян та на малозаселені південні покордонні землі тодішньої Московської держави, які згодом отримали назву Слобідська Україна. На території Сумщини — це Білопільський, Великописарівський, Краснопільський, Лебединський, Недригайлівський, Охтирський, Сумський, Тростянецький райони.

Із серед. XVII ст. починається заселення північно-західної Слобожанщини й заснування слобод. Поселення називалися слободами, бо їх населення тривалий час було вільним та за економічне освоєння краю, захист території від нападів кримських татар отримувало пільги — „свободи” від Московської держави.

Переселенці зберігали за собою козацькі привілеї та самоврядування, звільнялись від сплати податків на млинарство, торгівлю, винокуріння. Ці привілеї закріплювались у царських грамотах [124, с. 218].

Основою матеріального буття тогочасного суспільства була земля. Козацька старшина при переселенні мала майно, кошти, а земельні володіння набувала вже на Слобожанщині. Найбільше переселенців приваблювала можливість безоплатно заволодіти певною кількістю вільної землі (право займанщини).

Займанщина — це самовільне зайняття вільних земель, „и велено де заимки занимать, пасеки и всякие грунта заводитъ” „без указу” і визнання цієї займаної землі державою за володіння. Зайнята земля переселенцями юридично вважалась власністю Московської держави. Займаючи цю землю, переселенець зобов'язаний був нести військову службу.

Сподівання переселенців показово ілюструє тогочасна народна пісня:

*Покинь батька, покинь мати, покинь всю худобу,
Йди з нами, козаками, на Украйну, на слободу,
На Украйні всього много — і паші, і браги,
Не стоять там вражі ляхі, козацькій враги;
На Украйні суха риба із шафраном:
Будеш жити з козаком як з паном,
А у Польші суха риба із водою:
Будеш жити з вражим ляхом, як з бідом* [5, с. 25–26].

Першим відомим поселенням на теренах нашого краю є Старе Село. У „Переписи слободских полков гвардии майора Хрущова 1732 года” знаходимо, що Старе Село „поселено на великороссийской вотчинной жалованной земле тому лет 90”, тобто в 1642 році [6, с. 263].

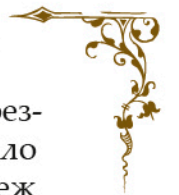
У 1650 році волиняни заснували Миропілля, прийшовши з однойменного містечка [113, с. 10].

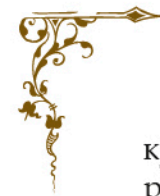
Вихідці з Правобережної України 1653 року осадили Верхню Сироватку, яка в документах XVII–XVIII ст. зустрічається як Вища Суровиця, Вища Сироватка [106, с. 549].

Масове заселення території нашого краю безпосередньо пов'язане з містом Суми. Воно виникло 1655 року „в диком на шляховом поле, где през сего хаживали татаровя воевать в путивльские и в рыльские города” [6, с. 21].

1656 року в „Сумині” або в „Суминому городку”, як називають місто грамоти та давні акти, проживало понад 500 чоловік, а 1660 року — 2 740 жителів, серед яких 1 642 були козаками, 1 060 належали до міщан і 38 — до селян [170, с. 548; 197, с. 133].

Загроза набігів татар змушувала містян постійно розбудовувати укріплення і згодом Сумин

городок стає однією з найміцніших фортець Слобожанщини. 1678 року загальна довжина міських укріплень сягала 7,5 кілометрів, мала 27 веж і 12 проїзних воріт. Уся територія міста була оточена ровом глибиною і шириною 3 метри [№135, с. 6].

У 1659 році створено Сумський полк, який складався з 3 597 козаків та 42 старшин. Гарасима Кондратева (так він записаний у реєстрі Сумського полку 1660 року) обрали полковником, якого згодом затвердили на цій посаді в Розрядному приказі [121, с. 261; 158, с. 5].

Згідно з реєстром Сумського полку 1660 року першими сотенними центрами були Сумин город, Ворожба та Нижня Суравиця (Нижня Сироватка). У Суминому городі розміщувалось 5 сотень. Їх очолювали сотники: Осип Шпиленко, Яків Коломієць, Степан Подлесний, Степан Іванов та Демко Гарбар. Городовий отаман міста — Максим Стороженко. Омелян Якимов — сотник у Ворожбі. Нижньосуравицьку сотню утворювали козаки Нижньої Суравиці та Вищої Суравиці на чолі із сотником Павлов Федоровим. Отаман Нижньої Суравиці — Тимофій Степанов. Отаманом Вищої Суравиці був Маско Лук'янов [155, с. 15–29].

Місце поселення перших могричан. Реконструкція Охріменка Миколи.
Малюнок Ткачова Олега. Фото Пальчуна Андрія. 2020 р.

1660 року в семи сотнях полку нараховувалося 1 233 козаки та 13 сумських пушкарів. Усіх осіб чоловічої статі в чотирьох поселеннях — 2 014 чоловік [№138, с. 40].

Згодом, з населених пунктів нашого краю сотенними містечками, окрім Нижньої Сироватки, були Верхня Сироватка, Стецьківка, Миропілля, Велика Рибиця, а також Суджа та інші.

Сумський полк, який веде свою історію з 1659 року, — це не тільки військова, а й адміністративно-територіальна одиниця, до складу якої в 1659–1765 рр. входили і землі нинішньої Могрицької сільської ради.

У 2 пол. XVII ст. формується територія та структура полку. Полковій владі підпорядковується лише окрема група населення так званої „полкової служби“. Тільки на поч. XVIII ст. полк набуває ознак територіальності. З'являється поняття „полкової землі“, якою розпоряджається полкова влада [60, с. 629; 121, с. 61, 156, 158].

Дозвіл царського уряду українцям жити за їхніми звичаями передбачав козацьке управління. На чолі полку стояли полковник і полкова старшина, які обиралися на все життя. В адміністративних і військових справах полк підлягав Белгородсько-

му воєводі й до 1688 року був у віданні Розрядного приказу у Москві, а з 1688 року — Посольського приказу [7, с. 146].

Полкова старшина складалась із шести чоловік: обозного, судді, осавула, хорунжого, двох писарів. Усі військові справи вирішувалися на полковій раді, яка складалась з полкової старшини. Раду очолював полковник і мав два голоси. Суд відбувався в полковій ратуші, де, як і в полковій раді, засідала полкова старшина, але під головуванням судді.

Управління сотнями, на які ділився полк, було подібне до полкового. Потрібно ще раз наголосити, що сотня — це не військовий підрозділ кількістю 100 чоловік, а адміністративне утворення, повіт. Сотенне управління — сотник, отаман, осавул, писар і хорунжий. Отаман за відсутності сотника керував сотнею, виконував обов'язки судді в цивільних справах. Осавул і хорунжий допомагали сотнику у військових справах. Хорунжий також відповідав у поході за сотенний прапор — корогву.

Тяжкі наслідки тривалої Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького спричинили велике переселення на Слобожанщину. Люди йшли великими групами по кілька сот родин. Пояснюється це тим, що пускатися в далеку

дорогу невеликими загонами в той час було небезпечно. Та й селитись у степах малочисельними родинами теж було ризиковано.

Переселенців очолював осадчий — виборний з числа авторитетних старшин чи козаків, які мали досвід організації військових походів. Він займався формуванням ватаги переселенців, розвідкою, визначенням маршруту, вирішенням питання дозволу на поселення відразу після перетину кордону Московської держави.

В урядових московських документах, щоб відрізнити поселенців Слобожанщини від „малоросіян“ Гетьманщини, їх називали „черкасами“, бо значна частина перших переселенців була вихідцями з Черкащини [111, с. 71].

Місця для поселення вибирали найчастіше переселенці, але з дозволу Розрядного приказу та воєвод. Будували фортеці та оселі іноді самі українці, іноді під контролем московських воєвод [5, с. 42].

Поселення засновували, як правило, на місці старих городищ, на „битих“ сакмах, на берегах річок, у місці впадіння невеликої річки або струмка у більшу. Населені пункти один від одного були в годині їзди вершника — не більше 20 кілометрів.

2. Витоки села Могриця (Мокриця)

Село Могриця веде свою історію з **1672 року**. [105, с. 37, 106, с. 551]. В історичній пам'яті збереглися перекази та деякі факти про заснування поселення.

Архієпископ Філарет (Гумілевський Д. Г.) у своїй відомій праці „Историко-статистическое описание Харьковской епархии“ 1857 року про виникнення Могриці пише наступне: „Старожилы говорят, что в давнее время на землях Могрицы, покрытых тогда на большое пространство непроходимыми лесами, жил разбойник Кулик с шайкою товарищей, отчего и место называлось Куликовщиною. Когда Кулик был пойман и по решению суда казнен с женою и другими участниками за богопротивные его дела, то мене виновные товарищи его, быв освобождены от равного с ним наказания, собравшись с друзьями и родными на Куликовщине, дали друг другу клятву остановить прежнее свое занятие; они устроили могорич, или пирушку; и когда кончили могорич, то, бросив в реку посуду, из которой пили, сказали друг другу: „перестанем зваться Куликовцами, будем братьями

святого Могриця". Так, по преданию, Могриця стал именем поселения прежних худых людей" [177, с. 89].

Щелков К. П. в історичній хронології Харківської губернії вказував, що Могриця заснована черкасами в 1672 році, „живущими на р. Псел, где был пойман и казнен разбойник Кулик, именем которого сия не хотели называть больше слободы, назвав ее по имени реки" [105, с. 37].

Як бачимо, джерела пов'язують виникнення Могриці з розбійником Куликом. Хто ж такий Кулик? Коли він жив?

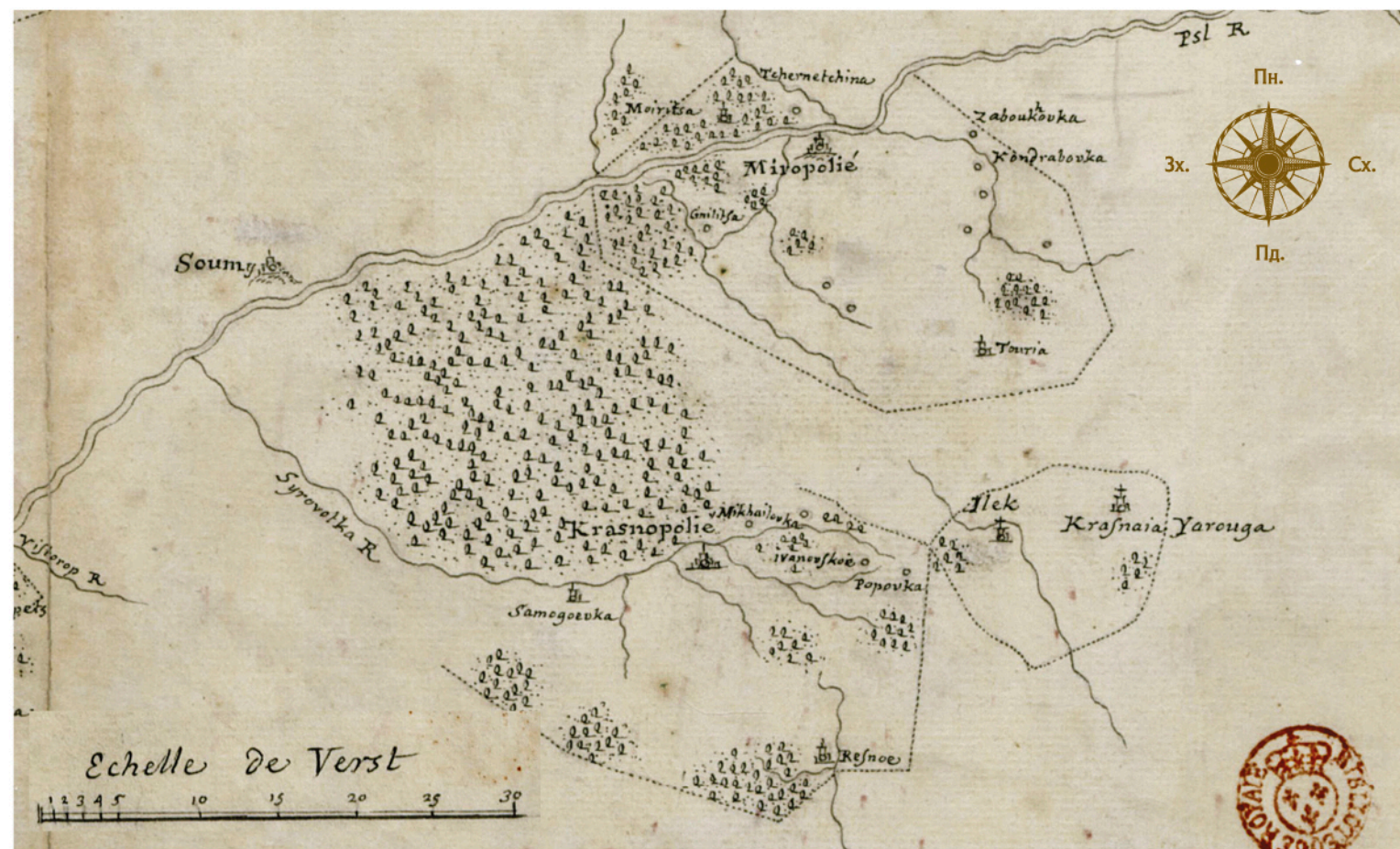
У 1770-х рр. ватага Кулика займалась грабунками на торгових шляхах. Вони робили засідки „на границе Суджанского и Рыльского уездов по дороге „Льговец", в двух верстах от Суджи", а також у 23 верстах „от города Суджи по Курской дороге, не доезжая 2 верст до села Солдатское". Куликівці також займались розбоєм і по „Рудоману", ховаючись у лісистій місцевості „за Юнаковою, в 7-ми верстах от нее, близ „разбойной дубравы" ... там хутор Наталовка". За переказами, коли на Курській дорозі поблизу села Солдатське був пограбований обоз, який віз подарунки від австрійсько-

го імператора Йосипа II російській імператриці Катерині II, то за її наказом „посланы были регулярные войска, которые Кулика и некоторых из его шаек схватили, а прочие разбежались; лес повелено было вырубить и не допускать более вырастать... Схваченный Кулик был осужден и на площадке в г. Судже четвертован, а пойманные товарищи его наказаны по мере вины, чем и прекратились на этих дорогах разбои и грабежи" [52, с. 509–510; 144, с. 211].

Отже, розбійник Кулик не мав ніякого відношення до заснування Могриці, бо жив на 100 років пізніше. Переховуватись у могрицьких лісах розбійники могли. Сам же Філарет (Гумілевський Д. Г.) також зауважував, що „в этом предании можем признать за верное то, что место нынешней Могрицы было притоном шайки разбойничьей" [177, с. 89].

Єдине можна визнати за істину у твердженнях Філарета, що Могриця, як і інші поселення нашої країни, заснована черкасами, тобто переселенцями із Подніпров'я.

Хто ж насправді заснував Могрицю? Прямих свідчень для відповіді на це питання поки що віднайти не вдалося. Спробуємо опосередковано на

Фрагмент карти Сумського полку. 1725 р.

основі значної кількості історичних фактів та документів відповісти на це питання.

За документами XVIII ст. Могриця разом з Юнаківкою, Битицею знаходилась у власності старовинного роду Голіциних [130, арк. 12].

Відомо, що у 1727 році генерал-фельдмаршал, князь Михайло Михайлович Голіцин купив у Андрія Семеновича Юнока (син судді Сумського козацького полку Семена Андрійовича Юнока — засновника с. Юнаківка) с. Юнаківку разом з усіма землями [124, с. 372].

Згодом князь Михайло Михайлович Голіцин стає власником і Могриці. Збереглися перекази, що одного разу „Кондратьєву, во время бывшего в доме его какого-то пиршества, доложили, что прибыл царский посланец и настойчиво требует немедленного свидания с хозяином. Гордый, избалованным общим поклонением, а может быть и под влиянием вина, Кондратьев оскорбился таким требованием и приказал повесить прибывшего чиновника, что и было немедленно исполнено” [144, с. 195]. Інцидент набув розголосу. Розслідування проводив М. М. Голіцин (старший) — генерал-фельдмаршал, президент Військової колегії, якій підпорядковувались усі

Витоки р. Могриця. Фото Гиравенка Романа. 2020 р.

слобідські полки, у тому числі і Сумський козацький полк. Полковник Сумського козацького полку Іван Андрійович Кондратьєв, щоб відкупитися за страченого царського посланця, подарував князю Голіцину битицькі, могрицькі та інші землі. Грунтуючись на „Переписи слободских полков гвардии майора Хрущева 1732 года”, можна зробити висновок, що подаровані землі були оформлені як купівля-продаж у 1729 році. Так Могриця у 1729 році стала власністю Михайла Михайловича Голіцина (старшого) [6, с. 264; 56, с. 136; 144, с. 195; 177, с. 87].

Виходить, що до 20-х рр. XVIII ст. Могриця і прилеглі землі належала клану Кондратьєвих. Дійсно, сумський полковник Герасим Кондратьєв на своїх заїмках та придбаних землях у 1692 році осадив Пушкарівку. Він же та його син — полковник Сумського полку Андрій Гарасимович Кондратьєв — володіли с. Битиця, землями, пасіками, лісом, „сенними покосами” по р. Битиця. Гарасим Кондратьєв на 1671 рік мав водяний млин на р. Удава у Миропіллі та землі навколо нього. У 1671 році в Горналі на землях Андрія Гарасимовича Кондратьєва і його коштом почав будуватись Белогорський монастир. На річці Локня Кондра-

тьєви мали також значні розміри займанщини [4; 6, с. 259, 264; 8, с. 183; 124, с. 231, 354–355, 372]. Як бачимо, Кондратьєви володіли значними маєтностями, що практично кільцем оточували територію сучасної Могриці, якою не володіти вони не могли.

Виходить: у тяжкі часи Руїни переселенці другої хвилі 1672 року заснували Могрицю, яких, ймовірно, на своїй займанщині й оселив Гарасим Кондратьєв.

Перші поселенці осіли на лівому березі річки Могриця. Обрали місце з найкращими умовами для проживання. Воно й дотепер носить назвище „старосілля”. Наші предки принесли із собою матеріальну культуру Надніпрянщини.

Назва поселення Могриця походить від однойменної річки, на берегах якої воно осаджене. Згідно описів Харківського намісництва кінця XVIII ст. протяжність річки складала 10 верств [130, с. 110].

Річка Могриця брала початок у лісовому масиві, що знаходиться на північному заході від с. Могриця. На цій же ділянці лісу мали свої витoki і річка Битиця, що протікала через хут. Вакалівщина, с. Битиця і впадала у річку Псел у районі хут. Зе-

лений Гай, а також річка Порозок, що також несла свої води у річку Псел, огинаючи с. Пушкарівка. Річки Битиця та Порозок текли на південь, а Могриця — на південний схід.

Джерела р. Могриця знаходились у Безіменному (Дем'янковому) яру та Гранному яру (назви брались із військово-топографічної карти 1863 року). Потім ці 2 струмки з'єднувались у так званому „чобітку” (сучасна назва) і продовжували свій біг яром до теперішньої вул. Партизанська (Воротилова), далі з півдня оминали сучасну вул. Лебединську, вирвавшись на простір між вулицями імені Гагаріна та Лиховида, р. Могриця продовжувала прямувати на південний схід уздовж вулиць Підлісна, Старосільська, Смілянська і Над'ярна до р. Псел.

У XVII ст. кількість населення у Могриці швидко зростає, ймовірно, збільшується за рахунок переселенців. Люди приходили з Гетьманщини, Задніпров'я, інших населених пунктів Слобожанщини. Щоб зрозуміти рух населення у II пол. XVII ст., назвемо, звідки пришли люди в Миропілля: з Ромен, Конотопа, Прилук, Гадяча, Недригайлова, Зінькова, Глухова, Ніжина, Глинського, Лохвиці, Кролевця, Канева, Пирятина, Бі-

лої Церкви, Бахмача, Лубен, Миргорода, Лебедин, Сум, Путивля. Ворожби та ін. [9, с. 413].

Уже близько 1700 року в Могриці побудували перший дерев'яний храм Святого Миколая [177, с. 89].

3. Гарасим Кондратьєв — осадчий Могриці

Тепер декілька слів про ймовірного осадчого Могриці — Гарасима Кондратьєва. Це найбільш колоритна фігура Слобожанщини II пол. XVII ст. Він — будівничий фортеці „Сумин городок” — був першим полковником Сумського козацького полку, поклав початок найпотужнішому слобожанському старшинсько-дворянському роду.

Постать Кондратьєва, його життя до приходу на Слобожанщину схована під покривом тайни. До якого роду належав, хто був його батько, яке носив прізвище — на ці та багато інших питань стосовно сумського полковника дослідники відповіді ще не дали. Потрібно підкреслити, що не тільки про Кондратьєва, а й про більшість старшин до переселення ми або мало, або нічого не знаємо. В основному, це були вихідці з Гетьманщини, що му-

сили покинути батьківщину через свою військову і політичну діяльність і їм, ймовірно, було що приховувати.

Відомо, що Кондратьєв привів переселенців до Сум з міста Ставища Білоцерківського полку. Походження прізвища патронімічне, тобто батьком Гарасима був Кіндрат. Студіювання істориками реєстрів Білоцерківського полку не дали змоги ідентифікувати Кондратьєва з кимось із списків [111, с. 64–66].

У заповіті 1696 року полковник називає себе Гарасим Кондратієвич [124, с. 208].

Частково привідкривають тайну Г. Кондратьєва відомості про його життя. Двічі одружений. Перша дружина, яку звали Христина, народила Гарасиму чотирьох синів: Івана, Григорія, Андрія, Романа [155, с. 351]. Час народження старшого сина Івана (між 1634 та 1642 роками) засвідчує, що Гарасим Кондратьєв одружився задовго до Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. і переселення на Слобожанщину. Очевидно, він сам і його сім'я на Правобережжі мала високий статус серед козацтва, бо дружина Христина походила з відомого шляхетсько-гетьманського роду Голубів [155, с. 351].

Рід Голубів походить від гетьмана Олефіра (Олифера) Голуба з містечка Стеблів на Росі. Олефір Остапович Голуб — полковник низового козацтва (1615–1622 рр.), гетьман реєстрового козацтва (1622–1623 рр., 1624 р.), гетьман низового козацтва (1626 р.), соратник гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, організатор морських походів на Туреччину. Боровся проти утисків православ'я. Загинув (1628 р.) у бою з татарами під час походу запорожців до Криму [1, с. 44; 56, с. 148]. Нащадки Олефіра Голуба започаткували в нашому краї рід Алфьорових. Родоначальником його був Марко — рідний брат Христини.

Полковник Гарасим Кондратьєв. Портрет. На 1917 р. знаходився в маєтку Є. А. Хрущової, с. Карасівка. Харківський повіт. Харківська губернія

Удруже Кондратьєв одружився з вдовою Катериною Дем'янівною Бакаєвою (дівоче прізвище — Юрїївська), з якою мав доньку Марію [110, с. 4; 124, с. 208].

Використовуючи величезні можливості своєї влади, Кондратьєв сформував полковничу династію, родинний клан, який урядовав у Сумському полку з 1659 до 1728 року. Старший син Іван у 1679 році помер від ран [177, с. 64]. Перший Сумський полковник-батько в чолобитній 1680 року царському уряду просить призначити полковником його сина Григорія, тому що сам „остарел от ран увечен, и болен, и ходитъ, и на лошади сидеть не сможет” [122, с. 83–84]. Уряд задовольнив прохання і 1680 року виник-

ла унікальна ситуація — полк поділили між батьком і сином. У рік поділу Сумський полк Гарасима Кондратьєва нараховував 2 881 козака та 34 старшини, а Сумський полк Григорія Кондратьєва — 2 953 та 51 осіб відповідно [121, с. 261]. Полковник Григорій Кондратьєв також помер ще за життя батька, 1683 року [177, с. 65]. Старшина та козаки на догоду довічному полковнику Гарасиму Кондратьєву звернулися з чолобитною до царя, щоб сумським полковником разом з батьком став його третій син Андрій. Царською грамотою 1684 року Андрія Кондратьєва затвердили полковником Сумського полку [177, с. 84].

Наймолодший син Гарасима Кондратьєва — Роман, колишній охтирський полковник, також помер раніше батька — 1700 року [177, с. 65]. Донька Марія померла до 1696 року, також за життя батька. За переказами, Гарасим Кондратьєв, помер на своїй пасіці в Хотіні 1701 року [124, с. 357]. Після кончини першого Сумського полковника Андрій Гарасимович став спадкоємцем величезних багатств батька, якими його обдарували московські царі. Сам Андрій Кондратьєв загинув у бою з булавінцями 1708 року [122, с. 84].

1677 року маєтності сумського полковника Гарасима Кондратьєва склалися з 290 чвертей польової землі, 775 десятин урочищ, 1 105 десятин сінокосів; йому належало двоє сіл, два сілця, три хутори, чотири пасіки, одинадцять млинів [169, с. 311].

Сини також не відставали від батька. Молодший Роман, наприклад, наприкінці XVII ст. мав у власності „... одно село, четыре деревни, пашенной земли 3 907 четвертей в поле, лесу 1 000 десятин, 3 хутора, 2 пасеки” [124, с. 364]. Дійсно, клан Кондратьєвих, дякуючи першому сумському полковнику, зосередив у своїх руках казкові багатства. Тільки в нашому краї в I пол. XVIII ст. Кондратьєвим належало більше 20 поселень [121, с. 268–271]. За відомостями генерального межування 1785 року рід Кондратьєвих володів понад 119 000 дес. землі [161, с. 144].

Особливістю життя Слобожанщини було формування старшинських корпорацій на основі родинних, соціальних, економічних зв'язків. У Сумському полку складаються потужні родинні „династії”, пов'язані з Кондратьєвими: Савичі, Алфьорови (Маркови), Лизогуби, Куколі, Линтварьови та інші.

Могриця в XVIII ст.

глава

1. Адміністративне підпорядкування території

До серед. XVIII ст. Могриця перебувала в складі Сумського козацького полку як адміністративної одиниці. З 1765 року Могрицю віднесли до Сумського комісарства Сумської провінції, бо маніфестом Катерини II від 8 серпня 1765 року на Слобожанщині ліквідували полково-сотенний поділ і створили Слобідсько-Українську губернію. Губернія складалась з провінцій (Ізюмська, Охтирська, Острогожська, Сумська, Харківська,), які відповідали території колишніх слобідських полків. Провінції поділялись на комісарства [9, с. 551–552; 130, с. 153, 160].

У 1770-х роках Катерина II провела чергову адміністративну реформу: провінції ліквідували та ввели поділ на намісництва та повіти. 29 вересня 1780 року відбулося урочисте відкриття Харківського намісництва. З того часу с. Могриця входила до Миропільського повіту (округу) Харківського намісництва [130, с. 25, 162].

З метою уніфікації системи управління на українські землі поширено загальноросійський адміністративний устрій. Указом від 12 грудня 1796 року

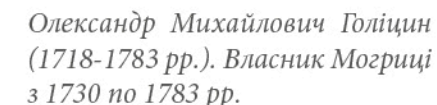
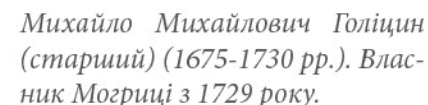
„О новом разделении Государства на Губернии” Харківське намісництво перейменовано на Слобідсько-Українську губернію, яку відновили в тих межах, „в каких она в 1765 году устроена была” [147, с. 229–230].

Відбулися зміни й у повітовому поділі. Ліквідували Миропільський повіт і більшу частину його території разом із Миропіллям передали до Суджанського повіту Курської губернії. **Могриця** разом з Юнаківкою, Біловодами, Басівкою, Локнею відійшла до **Сумського повіту**.

До 1729 року Могрицею володів клан Кондратьєвих, а з 1729 року (про це говорилось вище) вона стала власністю князя Михайла Михайловича Голіцина (старшого) (1675–1730 рр.).

У 1730 році Михайло Михайлович Голіцин (старший) помирає і Могриця переходить до його сина — генерал-фельдмаршала, дійсного камергера, князя Олександра Михайловича Голіцина (1718–1783 рр.).

На 1773 рік у Могриці проживало 1 597 (798 — чол., 799 — жін.) „подданных черкасс“ князя О. М. Голіцина. Також у селі було 5 духовних осіб (2 — чол., 3 — жін.) [№138, с. 352]. Згідно з описами Харківського намісництва на 1779 рік у Могриці князь О. М. Голіцин мав 791 „владельческого подданого“ (чоловіки) [130, с. 156]. Як бачимо, у селі не було жодної людини, яка б не належала Голіциним.

2. Виникнення хутора Данилівка — 1740-і рр.

Чому мова піде про хут. Данилівка? Хутір був у складі Юнаківської волості Сумського повіту, знаходячись на лівому березі річки Псел. Всі інші поселення лівобережжя Псла з 1796 року по 20-і роки ХХ ст. відносились до Суджанського повіту Курської губернії. Данилівка був приписаний до Могрицької па-
р., також часто статистичні дані про Могрицю зувались однією спільною цифрою з хут. Данилівка. На теперішній час Данилівка є частиною Великої Рибиця.

№. Очереды.	№. по Генеральному плану.	Когда и кѣмъ межеваны.	Когда и кѣмъ меже утверждена.	Званіе дачъ и владѣльцовъ.	По ревизіи мужеск. пола дачъ.	Удобной.		Неудобной.		ВСЕГО.		За исключе-ніемъ болѣе-шій дороги.		Когда и въ Архивъ поступили.	О Г М Ъ Т К А
						Десятина.	Сажени.	Десятина.	Сажени.	Десятина.	Сажени.	Десятина.	Сажени.		
№ 51.779	Сумск.	Глуховцовъ		Даниловка Слобода Полковника Егора Данилова Васильевича Глуховцова	50 343			110 5	463 5						

Российский государственный архив древних актов. Ф. 1354, оп. 571/1, спр. 1341, арк. 6.зв. [156].

У 1779 році хут. Данилівка належав відставному осавулу Сумського козацького полку Данилу Васильовичу Глуховцову, де він мав 464 дес. землі, з них зручної — 343 дес. За ревізією 1762 року відставному осавулу в Данилівці належало 50 ревільких душ (чоловіки) [145].

Данило Васильович Глуховцов народився біля 1715 року, в 1732 році почав військову службу козаком, через 7 років — підпрапорний, ще через

2 роки він значиться сотником. 31 березня 1754 року рішенням Державної військової колегії відправлений у відставку в чині полкового осавула. На 1867 рік син Григорій (27 років) служив вахмістром у Сумському гусарському полку, а інший — Яків (25 років) — „оставшей за выбором подпрапорный” [54, с. 382].

Отже, хутір отримав назву від імені свого засновника. Часом осадження Данилівки можна вважа-

ти 1740-і роки, коли Данило Васильович, використовуючи своє „службове” становище, міг отримати землю і шляхом внутрішнього розселення заснувати на ній поселення.

Ймовірно, на поч. ХІХ ст. Голіцини придбали Данилівку в спадкоємців Данила Глуховцова.

3. Зрушення в економічному і соціальному розвитку

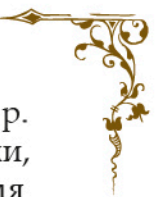
Основним видом господарювання могоричан було землеробство. Із зернових культур сіяли жито озиме та яре, пшеницю озиму та яру, ячмінь, просо, овес, гречку, горох. Посіви ярих культур за площею переважали посіви озимих через часто не стійку погоду взимку. У структурі посівів через невибагливість до ґрунту та високу морозостійкість перше місце посідало жито, далі — овес, пшениця, ячмінь, просо, горох. Урожай озимих посівів за сприятливих умов міг становити до сам-7, а в середньому — сам-4. Яра пшениця могла давати урожай до сам-10. Селяни вирощували також й технічні культури: кукурудзу, льон, коноплі, ріпак, тютюн. У кожному обійсті садили капусту, моркву, огірки, буряки, цибулю, часник, ріпу, гар-

бузи, а в деяких — кавуни й дині. Із сер. ХVІІІ ст. в невеликих кількостях почали вирощувати картоплю. Люди не знали цінності цієї культури, не вміли за нею доглядати, а тому дуже повільно росли площі посівів картоплі та й урожаї були надзвичайно низькими. Землю удобрювали, як правило, під овочі, використовуючи для цього гній і стару солому. Орали землю плугами і сохами. У домашніх господарствах утримували коней, волів, корів, свиней, овець, а в деяких дворах — кіз, була ще птиця: гуси, качки, кури. [130, с. 32–33, 63, 68–69].

У географічному описі нашого краю 1769 р. вказувалось, що в лісах водилися ведмеді, вовки, лисиці, зайці, кози, білки, горностаї, куниці, а біля води — видри [7, с. 228].

Переробка зерна на борошно і крупу відбувалася на водяних млинах. Окрім жорен, млини мали круподерні, ступи для товчення проса на пшоно, спеціальні пристрої для „валяння” сукна. Ймовірно, на Пслі працював млин Голіциних.

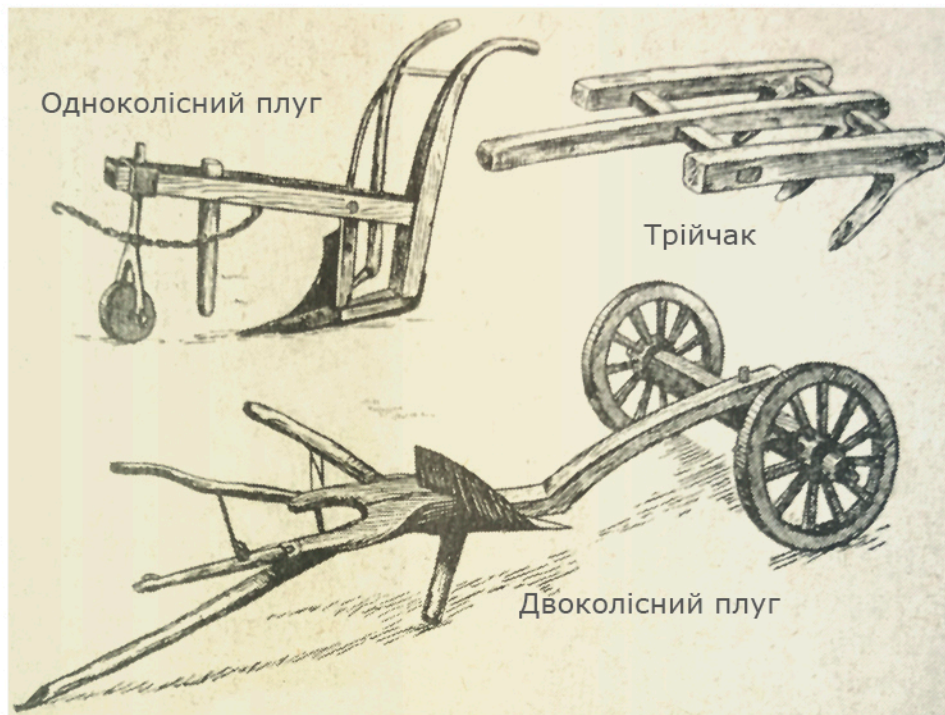
Наші пращури-земляки намагались забезпечувати себе всім необхідним. Для придбання різних товарів відвідували ярмарки в Юнаківці та Миропіллі. За „Ведомостями” про ярмарки Сло-

бодсько-Української губернії 1779 р. у Миропілля в рік проводились 3 ярмарки „в Великий пост, на первой седмице; в понедельник Сошествия Духа, сентября 1 на Симеона Столпника” і в Юнаківці 4 ярмарки „на сырной недели, мая 9 числа на Николаев день, августа 6 на Преображение господне, декабря 6 на Николаев день”. Ярмарки тривали 5–6 днів. Також кожного тижня було „по два торга” [7, с. 352, 406; 130, с. 52].

Своєрідним „рубіконом” у житті селянства став 1783 рік. Відповідно до указу Катерини II від 3 травня 1783 року селяни з особисто вільних людей перетворились на кріпаків: „... в отвращение всяких побегов к отягощению помещиков ... каждому из поселян остаться в своем месте ... где он по нынешней последней ревизии написан...” [146, с. 908]. Могричани за користування землею відробляли дво- і триденну панщину та платили натуральний оброк і подушний податок. Подушним податком обкладалися селянські родини залежно від кількості в них осіб чоловічої статі.

Де кілька прямих свідчень про побут та звичаї земляків у XVIII ст. „...любят во всем чистоту и опрятность. Избы, по их хатами называемыя, хотя рубленныя, хотя из хвороста сплетенныя, и при них пространные сени, обмазывают с обоих

Українські дерев'яні плуги сер. XVIII ст.

сторон и полы набивают глиною. Завалины около хати, оплетенные хворостом и глиною обмазанные, и пости по самые окна землею набитые, которые служат во дворе вместо лавок. А чтобы оные не размывались и для прикрытия стен от того же делают кровлю с немалым спуском или навесом, особливо на поперечных стенах.

... едят они лучше великороссийских крестьян, ибо редко чтобы не было по крайней мере пшеничных паланиц ... ржаной хлеб почти у всех ситной и хорошо выпеченой ... при том варя себе разные довольно вкусныя яства по два раза в день, к обеду и к ужину, и никогда пустых щей и кашицы у них не бывает. Употребительнейшее же их кушанье борщ, которы варится из свеклы и капусты с разными другими травяными приправами и с просяною крупою ... всегда делается со свиным или ветчинным салом, а в праздничные дни редко у кого бы не было на столе бараньего мяса или чего либо из дворовых птиц ... к вечеру готовят ... вареники, начинка из свежего тваругу...

Летом употребляют они и ботвинье под именем холодца...” [130, с. 68].

У XVIII ст. кількість жителів Могриці швидко зростає. У 1730 р. прихожан Миколаївсь-

кої церкви нараховувалось 1 450 осіб (740 чол., 710 жін.). Вони в 1738 р. просили відкрити при церкві другий причт. „В том селе Могрицах, — писали они, — при церкви Николая Чудотворца вдовой поп Иосиф за болезнью как в священнослужении, так и в исправлении треб исправиться не может ... приходских дворов имеется довольно число, и можно быть двум священникам, которые в пропитании могут быть довольны”. Они просили посвятить им священника Федора Прожанского, который в консистории показал о себе: „родом он польской области, городка Прожены ... был в киевских латынских школах 5 лет, в харьковских 2 года и окончил философию уволился, жил потом 8 лет в гор. Сумах у полкового судьи Ивана Романова для обучения детей его латинской науке”. У 1750 р. прихожанами церкви були 1 531 особа (780 чол., 751 жін.), у 1770 р. — 1 670 осіб (830 чол., 840 жін.), у 1790 р. — 1 776 осіб (880 чол., 896 жін.) [177, с. 89].

Дерев'яний Миколаївський храм, зведений у 1700 році, поступово занепадав. Віряни на 1766 рік побудували нову будівлю церкви. Рік будівництва визначили по напису на хресті [177, с. 89].

Могриця в І пол. ХІХ ст.

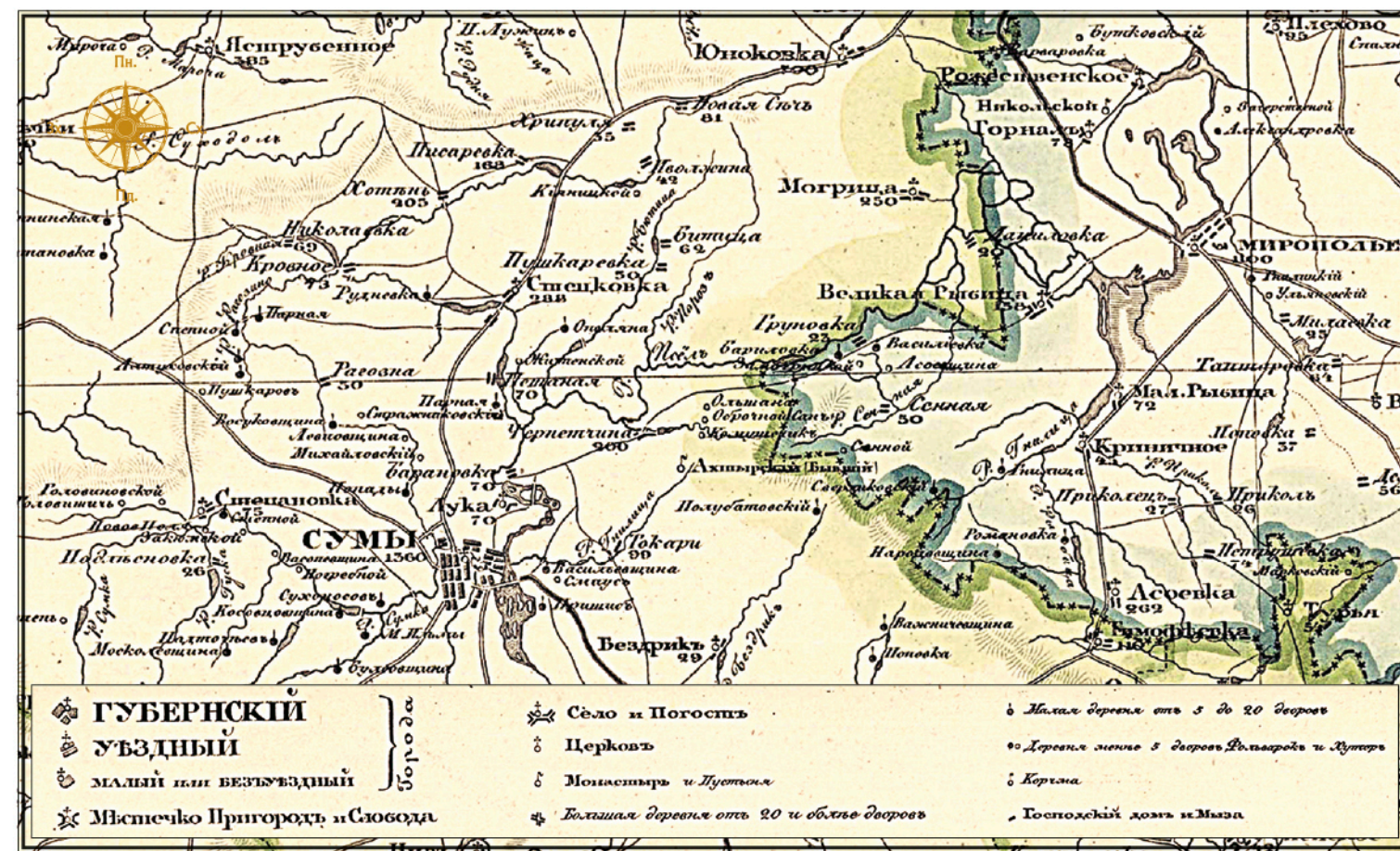
глава
IV

1. Населення. Виникнення хутора Софіївського — II пол. 1830-х рр.

Слобідсько-Українську губернію 1835 року перейменували на Харківську. Губернія складалася з повітів та волостей [47, арк. 44]. З 1837 року повіти поділили на стани, округи та волості. Триступенева система управління — губернія — повіт — волость залишалась до 1917 року.

Могриця перебувала в Юнаківській волості. У 1812 році власник села — князь Михайло Андрійович Голіцин — помирає, і Могриця переходить до його сина — генерала від інфантерії Андрія Михайловича Голіцина. Князь весь час жив у столиці і дуже рідко бував у своїх маєтностях на території нашого краю. Андрій Михайлович дуже любив порядок і кожен його приїзд в Юнаківку був надзвичайною подією. У селі всюди прибирали, наводили порядок, все чистили.

Князь А. М. Голіцин за 1,5 версти від Могриці засновує **хутір Софіївка**. Уперше хутір у документах зустрічається в 1839 році [21, арк. 77], але часом виникнення поселення можна вважати I пол. 1830-х років, коли поряд з винокурнею, яка запра-

„Специальная карта Западной части Российской империи, 1826–1840 гг.”. Г. Л. Шуберт. 1832 (фрагмент)

цювала у 1831 році, були поселені люди. Андрій Михайлович назвав хутір на честь своєї молодої дружини Софії, з якою він одружився 12 жовтня 1824 року [14].

На 1846 рік в селі Могриця нараховувалось 244 двори, де проживало 1 547 осіб (770 чол., 777 — жін.).

Для порівняння: в Юнаківці — 826 дв., 4 370 жит., Яструбиному — 325 дв., 2 311 жит., Басівці — 282 дв., 2 270 жит., Локні — 186 дв., 1 425 жит., Писарівці — 186 дв., 1 610 жит., Кіндратівці — 152 дв., 960 жит., Кровному — 95 дв., 846 жит., Новій Січі — 87 дв., 610 жит., Битиці — 68 дв., 830 жит. [40, арк 10–13].

За 60 років (1773–1836 рр.) кількість жителів Могриці (1773 рік — 1 597 жит.) майже не змінилась. Складно пояснити таку ситуацію: можливо, помилові підрахунки, що мало ймовірно. Можливо — висока смертність населення, особливо серед дітей.

Князь Андрій Михайлович Голіцин (1792–1863 рр.). Власник Могриці з 1812 по 1863 рр. Картина невідомого художника. Тверська картинна галерея.

У I півріччі 1815 року в Миколаївському приході с. Могриця народилося 22 дитини і за цей же період 4 дитини віком до 7 років померли. Причини смертей були різні, але всі діти не були щеплені від віспи. Взагалі за цей період жодній дитині в Могриці не зробили щеплення [23, арк. 9 зв. – 10]. У II пол. 1829 року в селі народилось 74 дитини, з них 75% дітей померло, жодне з яких не отримало вакцини від віспи. У порівнянні з іншими селами у Могриці смертність дітей була найвища. Так, у Битиці за цей же період народилось 33 дітей, а помер-

ло — 11 (33%) [25, арк. 19 зв., арк. 20]. Високу смертність серед могричан спричиняли різні хвороби. У 1831 році від холери померло 56 осіб, а у 1848 році — 67 осіб [177, с. 89].

Долучаючи відомості составленныя изъ поименованныхъ въ настоящемъ году 1815. года частныхъ ведомостейъ приходами священниками въ благочинный мѣстѣ состоящими отъ чотырнадцати приходовъ въ нѣмъ деревнямъ и селамъ. Число родившихся и умершихъ детей безъ приписки предохранительной оспы и привившихъ младенцевъ предохранительную оспу.

Село	Число родившихся	Число умершихъ	Число привившихъ	Число предохранительной оспы
Слободы Юнаковки въ Преображенскомъ Приходѣ.	37	10	=	=
Монастырь Слободы въ Рождество-Богородицкомъ приходѣ	39	12	=	=
Село Локни въ Богородицкомъ приходѣ	50	16	=	=
Село Бѣловоды въ Герасимовскомъ приходѣ	41	12	=	=
Село Могрицы въ Николаевскомъ приходѣ	22	4	=	=
Село Писаревки въ Покровскомъ приходѣ	55	10	=	=
Село Хотьки въ Успенскомъ приходѣ	63	45	=	=
Село Битицы въ Александровскомъ приходѣ	31	12	=	=
Село Чернетчинъ въ Иоанно-Богословскомъ приходѣ	22	28	13	=
въ Вышнемъ Мужескомъ Монастырѣ въ всеявскомъ приходѣ	14	13	5	=
Село Монархи въ Дмитріевскомъ приходѣ	19	15	=	=
Село Бодрица въ Архангельскомъ приходѣ	19	2	2	=
Село Писаревки въ Христорождественскомъ приходѣ	32	16	=	=
Слободы Вышней Сыроватки въ Успенскомъ приходѣ	-	-	-	-

Въ селѣ пачагодовѣ въ Могрицѣ. Благочинный Федоръ Яковлевъ укр. приходу.

Державний архів Сумської області. Ф. Р-749, оп. 1, спр. 240, арк. 10.

Красномовною є динаміка приросту населення с. Могриця за десять років (1837–1846 рр.).

1837 р. народилось 82 хл., 69 дівч., померло 85 чол., 94 жін., укладено 49 шлюбів.

1838 р. нар. 57 хл., 49 дівч., пом. 47 чол., 48 жін., шлюбів — 30.

1839 р. нар. 72 хл., 52 дівч., пом. 72 чол., 43 жін., шлюбів — 29.

1840 р. нар. 41 хл., 43 дівч., пом. 52 чол., 44 жін., шлюбів — 5.

1841 р. нар. 78 хл., 40 дівч., пом. 33 чол., 20 жін., шлюбів — 18.

1842 р. нар. 53 хл., 61 дівч., пом. 58 чол., 60 жін., шлюбів — 36.

1843 р. нар. 66 хл., 70 дівч., пом. 32 чол., 29 жін., шлюбів — 41.

1844 р. нар. 60 хл., 41 дівч., пом. 34 чол., 22 жін., шлюбів — 22.

1845 р. нар. 57 хл., 47 дівч., пом. 43 чол., 33 жін., шлюбів — 37.

1846 р. нар. 53 хл., 47 дівч., пом. 39 чол., 38 жін., шлюбів — 17 [40, 77 зв.-78].

У Володимирському приході (могрицька церква) 1853 року народилось 98 осіб (59 — хл., 39 — дівч.), а померло — 55 (25 — чол., 30 — жін.), з них 8 — діти до 1 року, 23 — діти від 1 до 5 років [31, арк. 12 зв.-13]. Як бачимо, дитяча смертність сягає аж 53%.

По Сумському другому благочинному округу, куди входила і Могриця, у 1856 році народилося 1 070 дітей (525 — хл., 545 — дівч.), померло всього людей 986 чоловік (479 — чол., 507 — жін.). Приріст складав лише 84 особи (46 — чол., 38 — жін.). Серед померлих 46% були діти віком до 5-ти років. У цей же рік у Могриці народилось 73 дитини (48 — хл., 25 — дівч.), а померло 88 осіб (43 — чол., 45 — жін.). Серед померлих діти складали 42%: 12 осіб (7 — хл., 5 — дівч.) — до 1-го року, 25 осіб (14 — хл., 11 — дівч.) — від 1-го до 5-ти років. Віком більше 60-и років померло 6 жителів [34, арк. 2, арк. 3 зв.-4].

2. Індустріальний розвиток села

У I пол. XIX ст. активно розвивалися торгово-економічні відносини, виникали нові галузі виробництва, зокрема, цукроварна.

У Могриці були хороші умови для розвитку різних виробництв: великі поклади природних копалин (крейда, пісок, різні види глин), великі лісові масиви, ґрунти, річка Псел. Голіщини, маючи достатньо коштів, побудували на березі Псла **завод по виробництву вапна, цукровий завод, килимну фабрику, винокурний завод, водяний млин**. У такій послідовності з півночі на південний схід, уздовж Псла, вони розміщувались аж до хутора Софіївського. У селі також працював **цегельний завод**.

На високому правому березі р. Псел, де поклади крейди виходять на поверхню землі, Андрій Михайлович Голіцин збудував вапняний завод. Підприємство почало діяти в 1831 році. У 1847 р. на ньому працювали 4 робітники, які випалили 2 тис. пудів вапна [40, арк. 25 зв.; 139, с. 130].

Також у 1831 році почав функціонувати винокурний завод. У 1846 році на підприємстві викури-

ли продукції на 7 550 рублів. Поряд із винокурнею працювала килимна фабрика. Час її побудови в'яснити не вдалося. У 1846 році на фабриці виготовили товару на 487 рублів [40, арк. 38; 128, с. 439; 139, с. 110]. Обидва підприємства розміщувались неподалік р. Псел на південний схід від сучасної вулиці Зелена (Пішоходова) в районі колишніх тваринницьких ферм.

На річці Псел у 1846 року працював водяний млин „о двух мукомельных поставках с сукновальными валунами“. Взагалі в другому стані Сумського повіту діяло 52 водяних та 430 вітряних млини [39, арк. 25 зв.-26].

Для забезпечення власних потреб у цеглі князь Голіцин побудував цегельню. Першу згадку про цегельний завод у Могриці удалось знайти в документах за 1847 рік. Але його історію можна вести з поч. 40-х рр., можливо, і раніше, бо потреби в цеглі для будівництва і цукрового заводу, і винокурні та інших об'єктів були великі [42, арк. 25]. Завод розміщувався на той час за межами села на теперішній вулиці Подільській (Млинянській) у напрямку сучасної вулиці Новоселівка.

Договір на будівництво Могрицького цукрового заводу. 1836 р. [21, арк. 288]

1836. го года Января 9. го дня, люб. намо. посто
савшійся: Свитки Его Императорскаго Величества
Генералъ. Майоръ Князь Андрей Михайловичъ
Толмачевъ за себя и по доверенности братьевъ
своихъ: Истиннаго Статскаго советника
Михаила и Коллежскаго Секретаря Еммануила
Михайловичей Князей Толмачевыхъ, иностран
ный подданный Гражд. Антоновичъ Волффраммъ
заключили слѣдующее условіе:

И Волффраммъ обязуется:

1. Показанію Его Сіятельства въспроизвести
въ текущемъ году одинъ или нѣсколько Свекловично
сахарныхъ заводовъ, на 10. Гектаровъ Свеклы равн
ной послѣдующаго года. Въспроизвести еще на такое же
Количество или болѣе, съ тѣмъ, что бы Князь
Волффраммъ заводителѣмъ на сихъ заводахъ произво
дствовалъ Свекловично сахарнаго песка арафракта
нѣмъ одно въ мѣтѣ и по возможности въ разныхъ
сортахъ Сахара.

2. За все количество Князь Волффраммъ, отъ Его
Сіятельства жалованья 3000. рублевъ. Ассигнован
ми Еже годно съ введеньемъ потребныхъ, безъ другаго
какого либо содержанія и поименованъ только
Землемъ съ Господскимъ въ компанію Его Сіятель
ства Огородомъ. Сверхъ сего количество Князь Волф
фраммъ по 4. съ частой привозитъ доставляемой
заводомъ или заводами покая сию привозитъ
заводовъ и заводовъ: а) Въ томъ издержекъ посто
водному производствъ заводовъ какъ то покупки
дровъ платажа работникамъ, платажа зарав
нѣмъ заводскія потребности и Матеріалы, какъ

покупався такъ и добывався въ имѣніи
Его Сіятебства по существу тѣмъ чина
и про: 6.) Закуплено земли поименно по
заказу и С. Высвѣтѣмъ одной шестой доли
изъ той суммы въ которую стоить постройка
завода или заводовъ.

3.^я Все это относится до устройства завода
какъ то: покупки материаловъ, земли съ (Масте-
ровъ, оныхъ распоряженіи и въ послѣдствіи
продажи произведенія, то оная или Волффраму
приводитъ въ исполненіе не иначе, какъ по предва-
рительному соглашенію съ управляющимъ имѣніемъ.

4.^я Имѣть или Волффраму обремененію на
землѣ заводомъ и земелью и доброту свекловича въ
крестьянскихъ усадьбахъ, по дѣлу по которой
знаютъ въ первой годъ до 100. десятинъ, а въ
послѣдующій годъ распространитъ воздѣлываніе
свеклы еще на прилежащихъ земель собственно къ
Экономіи поляхъ такъ же до 100. десятинъ
быть обязуюсь и закупами имѣть належащую
присмотрѣ.

5.^я Имѣть или Волффраму въ мѣсяцъ рас-
поряженія нѣжное число лошадей для обзаво-
женія, прилично квартирѣ съ прислугой по сово-
купности для производства по двѣмъ
фабрикамъ.

6.^я Срокъ сего контракта считатъ три года
начиная съ 1.го февраля сего года, Ежели къ истѣ-
нью срока контракта т. е. къ 1.^{му} февраля 1839
года будетъ находится значительное количество
свеклы-сахарной росы, то представляется

Волффраму рафинировать оную до 1.го Сен-
тября того же года, если иносѣ сего срока
останутся произведенія не проданными, то
онѣя поступаютъ въ совершенное завладѣніе
конторѣ Его Сіятебства, которая по вырѣдѣ
денегъ имѣетъ право Волффраму итти
около темъ расхѣтъ. Желая же или Волф-
фраму производить и послѣ 1.го февраля 1839
года, по дѣлу рафинировать оставшія оныя
производства 1838. года, сколько оного порасхѣтъ
пригитатъ будетъ, но не позже 1.го Сентября
1839. года, послѣ котораго срока, производствъ оныя
вовсе прекратитъ.

7.^я Сумма, какая пригитатъ будетъ или
Волффраму по 4.го съ гаской приговору правитъ
въ извѣстность и выдавать или ежегодно по про-
дажѣ всего количества произведеннаго въ годъ
сахара, росы и патоки.

8.^я Исполненію сей контрактъ одобрили строки по
подписанию, подписавшіи имѣть Его Сіятебства
Князь Толмачевъ или Волффраму видѣть съ
оной оной. Копія сего контракта или имѣетъ
торжественности Генералъ-Майоръ Князь
Андрей Князь Милановъ или Толмачевъ рѣш.
Приложилъ.

1836.го года Января 9.го дня, въ Петербургѣ, въ
конторѣ конторѣ сего Копія при подписаніи
контракта явлено, и въ книгѣ къ 4.^{му} на томъ
записано. Нотариусъ Александръ Волковъ.

Этой Копіи въ имѣніи
Величества по таргелю
поставитъ Краснаго (Сургуца)

Реконструкція Охріменка Миколи.
Малюнок Ткачова Олега. Фото Пальчуна Андрія. 2020 р.

Договір на будівництво Могрицького цукрового заводу. 1836 р. [21, арк. 288 зв., 289]

Винокурний завод

Килимна фабрика

Реконструкція Охріменка Миколи.
Малюнок Ткачова Олега. Фото Пальчуна Андрія. 2020 р.

На хут. Данилівка Голіцини мали селітроварний завод. У 1846 році на ньому виварили селітри на 365 рублів, яку всю відправили на Шосткинський порохівий завод [128, с. 439].

З 1837 року починає славу історію Могрицький цукровий завод [139, с. 116]. У січні 1836 року Голіцини уклали угоду про будівництво заводу з Арістом Антоновичем Вольфрамом, а в жовтні наступного року завод уже був побудований. Ймовірно, виробництво цукру розпочалось у 1838 році [21, арк. 281, 288–289; 135, с. 68]

Цукровий завод розташовувався за 200 м на південний схід від вапняного заводу.

До відома: технологію виробництва цукру з буряка розробили в XVIII ст. Перша цукроварня збудована на Україні, ймовірно, Понятовським 1824 року в селі Троєщина Канівського повіту. У нашому краї в 1827 році почали варити цукор на хут. Іванівка (в складі теперішніх Великих Вільмів). З 1832 року діяла цукроварня у Андрія Олексійовича Савича в Писарівці. Працювали цукрові заводи також у Хотині (з 1839 р.), Пушкарівці (з 1840 р.), Рогізному (з 1840 р.), Старому Селі (з 1844 р.), Юнаківці, Низах (з 1851 р.) та ін. [120, с. 29; 135, с. 68].

Цікаві зауваження про тільки-но побудований Могрицький цукровий завод залишив Яків Петрович Лялін, поміщик із хут. Іванівка (теперішні Великі Вільми). Лялін Я. П. — це піонер цукроваріння на Слобожанщині. Він перший, хто в Харківській губернії (1827 р.) почав варити цукор. Іванівський цукровий завод успішно діяв протягом 20 років. Я. Лялін постійно друкувався з питань організації сільськогосподарського виробництва, цукроваріння в наукових виданнях I пол. XIX ст.

У Могриці був „вогневий” цукровий завод, де виварювали сік та сироп на голому вогні. Технологія виробництва ґрунтувалась на досягненнях того часу. Буряк звільняли від домішок. Далі за допомогою терки, що приводилась у рух кінним приводом, буряк подрібнювали в стружку. Мезгу проціджували через конопляні серветки. Із одного берківця (163 кг) буряків отримували до 15 відер соку (180 кг). Другий віджим проводили пресами й отримували 4 відра соку. Очищали сік у чанах вогневим методом упродовж 4 год. з використанням вапняного молока. Потім його проціджували через полотняні фільтри-простирадла на перше випарювання. Для відокремлення соку від піни і бруду існували дерев'яні бочки, на які одягали

конопляні мішки. Далі мезгу віджимали пресами і подавали на друге очищення, потім на випарні котли і знову проціджували.

Перша випарка робилась на голому вогні 5 год., перше проціджування випареного соку відбувалося на старому вугіллі. Друга випарка здійснювалась 6 год. у котлах на голому вогні. Друге проціджування відбувалося через нове вугілля, якого треба було 5 пудів на 20 відер. Потім сироп згущували на голому вогні протягом 30 хв. при 98°C. Далі сироп охолоджували в котлах до 60°C. Раз на добу сироп розливали у форми місткістю в 4 відра, де маса застигала не перемішуючись. Перша цукрова патока відділялась самостіканням.

Вибілювання вапном 1-ї кристалізації відбувалось протягом 12 днів. З 4 відерної форми отримували до 1 пуда 12 фунтів цукру-піску. Переварювання зеленої патоки відбувалось на голому вогні при 100°C, яку потім розливали у великі ящики для осаджування на два-три дні. З одного відра цієї маси отримували 4–5 фунтів цукру-піску. Друга патока на третю кристалізацію не переварювалась.

До речі, уже в 1860 році (можливо, і раніше, але виявити ще не вдалось) Могрицький цукровий за-

вод став паровим, коли згущення сиропу відбувалось під дією пари [135, с. 68].

У 1845 році цукрові заводи князя Голіцина в Могриці та Юнаківці переробили 7 805 берковців (1 278 т) буряка і виробили до 3 500,5 пудів (57 т) цукру. На зміні на 2 заводах працювало 180 чоловік, окрім дрововозів [22, арк. 12].

3. Аграрний розвиток села

У I пол. XIX ст. відбувався інтенсивний розклад феодально-кріпосницької системи. Могричани залишалися кріпаками, уся земля належала А. М. Голіцину. На битицьких та могрицьких землях князь Голіцин володів 9 768 десятинами лісу [40, арк. 20].

За восьмою ревізією 1836 року А. М. Голіцину в нашому краї належало 7 312 ревізьких душ (чоловіче населення), які проживали в 1 168 дворах (Юнаківка, Могриця, Битиця, Костянтинівка). У селянських господарствах (1 168 дворів) на 1847 рік було 1 490 коней, 952 голови рогатої худоби, 1 732 голови свиней, 2 349 овець). У середньому на кожен селянський двір припадало 1,25 коней, менше 1 корови, по 2 вівці, 1,5 свиней [40, арк. 66 зв.].

У порівнянні з іншими власниками, Голіцин створював кращі умови для своїх селян. Так, у Могриці та інших його володіннях на ревізьку душу (чоловіче населення) припадало 5,25 дес. (десятина — 1,09 га) землі. Для порівняння: в Кровному (власники Баженови) — 5 дес. на ревізьку душу, Писарівці (власники Савичі) — 4 дес., Яструбину та Кіндратівні (власники Кондратьєви) — 2,5 дес., Локні, Новій Січі та Басівці (належали М. В. Зінов'єву) — 2 дес. [40, арк. 10 зв.-13].

Про структуру посівів селян свідчать дані 1847 року по 2-ому стану Сумського повіту, куди відносилась і Могриця. Посіяли 28 000 дес. жита і з десятини зібрали від 10 до 18 копен, намолотили з копни від 2 до 5 мір (міра = 26,2 літри).

Відповідно, пшениці — 6 000 дес., 15–17 копен, 2–4 міри.

Ячменю — 6 000 дес, 15–17 копен, 2–3 міри.

Проса — 3 000 дес., 15–20 копен, 3–4 міри.

Гречки — 11 000 дес., 15–18 копен, 2–5 міри.

Овса — 1 600 дес., 15–18 копен, 3–5 мір [40, арк. 13–13 зв.].

Отже, опосередковано можна визначити, що в 40-х рр. у господарствах селян Могриці 50% займали посіви жита, біля 20% — гречки, 11% — пше-

ниці і ячменю, біля 5% — проса, біля 3% — вівса. Усе зерно земляки використовували на власні потреби, тільки жито, частково, постачали на винокурний завод, який знаходився в районі хутора Софіївський.

У Могриці було общинне землеволодіння. Через різну якість землі, горбисту місцевість, велику кількість ярів могричани кожного року її переділяли. Такі заходи не стимулювали селян до бережливого і раціонального поводження з наділами. Вони не удобрювалися і мали низьку якість.

При обробітку землі могричани продовжували використовувати знаряддя праці давнього походження. Поля засівали вручну. Збирали урожай серпами та косами, а молотили ціпами. Надто відстала агротехніка, рутинні знаряддя праці зумовлювали неякісну підготовку ґрунту, поганий засів, несвоєчасне збирання врожаю, довготривалу мольбу, а в підсумку — значні втрати зерна і низькі врожаї (з 1 дес. збирали 30–35 пудів (5–5,7 ц) зерна).

У 40-х роках помітно розширюються посіви картоплі, яка поступового перетворюється на незамінний продукт харчування для населення. Тваринництво також зберігало натуральний характер.

Життя людей ускладнювали часті неврожаї. Загалом протягом I пол. XIX ст. 13 років були неврожайними. Особливо „голодними” були 1839 і 1840 роки. В 1841 році жито зовсім не уродило, був тільки непоганий урожай гречки. Зерно продавалось надзвичайно дорого — 4,5 руб. за пуд (у 1843 році пуд жита коштував у 15 разів дешевше — 30 коп.). Люди змушені були їсти лободу, подрібнені жолуді, полову. Значна кількість господарств обезлюдніли. Навесні 1841 року через голод у людей по всьому тілу тріскалась шкіра і здиралась, як тоненький папір. У цей складний час керуючий голіцинськими маєтностями німець Шмідт дозволяв селянам збирати в лісі вальожник” (дрова) і продавати, щоб якось вижити. Дерево з голіцинських лісів продавалось у Сумах, Суджі і аж у Курську. Знаючи про зловживання селян, Шмідт говорив, що „лес порубленный опять вырастет для экономии, а крестьяне, если с голода перемрут, то не воскреснут для князя” [38, арк. 40; 144, с. 202–203].

Жителі Могриці мали додаткові заробітки, працюючи на місцевих підприємствах. Зокрема виробничий процес цукрового і винокурного заводів потребував великої кількості дров. Багато могричан заготовляли та перевозили дрова до місця

їх використання. Жінки працювали по найму на плантаціях цукрового буряка, який йшов на цукроварню. У 1843 році працівник без коня за день отримував 60 коп., а з конем — 1,2 руб. На сільськогосподарських роботах за літо по найму особа могла заробити 12 руб., а за рік — 20 руб. До речі, у цьому ж році віз буряків коштував 40 коп. сріблом [40, арк. 13 зв.-14, 15; 38, арк. 40 зв.].

Ще одним видом додаткових заробітків могрицьких селян було заняття різними промислами. Великого поширення набули промисли з обробітку деревини і корчування пеньків. Більше половини домогосподарств займалися колісним промислом.

Ціни на всі товари були достанько високими, і земляки мали дуже обмежені можливості в придбанні для сім'ї навіть самого найнеобхіднішого. На серпень 1843 року в Юнаківці четверть жита (131 кг) коштувала 2,4 руб.,

борошно житнє (чверть) — 3 руб.,

пшениця (чверть) (131 кг) — 9 руб.,

пшеничне борошно (чверть) — 10,4 руб.,

овес (чверть) — 2,4 руб.,

сіно (пуд) — 40 коп.,

олія конопляна (відро) — 5–5,5 руб.,

дьоготь (відро) — 4 руб.,
яловичина (пуд) — 3,6 руб.,
баранина (пуд) — 3,2 руб.,
сало (пуд) — 8 руб.,
сіль (пуд) — 3,2 руб. [38, арк. 40-40 зв.].

У 1847 році пуд сіна коштував 20 коп. сріблом, вулик з бджолами — від 2 до 4 руб., пуд меду — до 2,5 руб. сріблом, пуд воску — до 13 руб. сріблом. Десятину будівельного лісу можна було придбати за 60–120 руб. сріблом, дров'яного — від 50 до 80 руб. за десятину, сажень³ (9,7 м³) дров — від 1,5 до 2,5 руб. сріблом [40, арк. 15, 18 зв., 20 зв.].

Великим тягарем для населення були розквартировані на постій війська.

У 1839 році в Могриці шинками володіли Меланія Самойлова, Петро Данилович Скрипченко, Василь Сиротенко, Василь Савич Огієнко [21, арк. 161, 162, 335 зв.].

У I пол. XIX ст. в Юнаківці продовжували відбуватись 4 ярмарки на рік. Також торгували в неділю та середу [40, арк. 26].

Державний архів Сумської області. Ф. Р-755, оп. 1, спр. 15, арк. 46.

Объясненіе
Широкою Уманкою показана описанъ квартирующіеся во 2
Етапнъ Сумскаго уезда А.В. Генераловъ Штановъ и оберъ
офицеровъ и Могрицкаго уезда и казенныя мещанскіе
Апрѣльскаго мѣсяца 1844 года

Въ казенныхъ квартирахъ мещанскіе	число жителей										мещанскіе
	мужчины	женщины	дѣти	старше 10 лѣтъ	младше 10 лѣтъ	вѣковъ	вѣковъ	вѣковъ	вѣковъ	вѣковъ	
2 ^я Ескадронъ въ Слободѣ Воронѣвѣ	3	16	129	1	120						
3 ^я Ескадронъ въ Городѣ Сумскомъ	2	16	125	1	120						
4 ^я Ескадронъ въ Слоб. Чернетинѣ	3	16	126	1	120						
5 ^я Ескадронъ въ Слободѣ Никитинѣ	2	16	125	1	120						
6 ^я Ескадронъ въ Слободѣ Рогачевѣ	3	15	126	1	120						
7 ^я Ескадронъ въ Слоб. Мнаковѣ	1	16	126	1	120						
8 ^я Ескадронъ въ Слоб. Есменѣ	3	16	125	1	120						
Мнаковъ Штановъ въ А.В. Генераловѣ	1	2	8	6	26	25	85	8	34	32	35
Итого	1	2	26	6	137	25	103	14	168	234	35

Генералъ-Монаховъ Мнаковъ Штановъ
Въ Сумскомъ уездѣ Могрицкаго уезда

4. Могрицька парафіяльна школа — 1854 р.

Умови життя все більше почали вимагати знання грамоти. Могриця була одним із перших населених пунктів нашого краю, де відкрили навчальний заклад — парафіяльну школу.

Парафіяльні школи знаходились у віданні Найсвятішого Синоду. Учителями були священнослужителі, які давали дітям елементарні знання. Вони вчили їх читати церковнослов'янською мовою, письму, рахунку, церковному співу. Заснування таких шкіл повністю покладалося на парафіян.

У 1854 році в Могриці почала працювати парафіяльна школа. Заняття проводив священник Володимирської церкви Іван Чефраков. Навчалися діти в приміщенні, наданому князем Голіциним, „школа в доме особенно для сего устроенном от помещика“. Дітей навчали „чтению, письму и молитвам“. У 1856 році школу почали відвідувати 20 хлопчиків, а закінчили навчальний рік 18 учнів. Зусиллями князя Голіцина в 1850 році відкрились школи в Битиці та Костянтинівці. З 1854 року діяла школа в Басівці. З 1825 року навчались діти в Юнаківці, з 10 серпня 1837 року — у Хотіні, з 15 березня

5. Володимирський храм

Як ми знаємо, перший храм у селі побудували 1700 року. У 1766 році спорудили нову дерев'яну церкву на честь Святителя Миколая. У 1810 році прихожанами Миколаївської церкви були 1 980 осіб (929 — чол., 979 — жін.), 1830 року — 2 442 особи (1 177 — чол., 1 265 — жін.). У березні 1830 року Слобідсько — Українською духовною консисторією селянин Семен Федорович Тесленко затверджений старостою Миколаївської церкви. У 1844 році церкві належало 30 десятин (десятина — 1,09 га) пашні і 4 десятини „усадебной“ землі. Побудований будинок для священника [26, арк. 6; 27, арк. 17; 177, с. 89].

На 1844 рік парафіян чоловічої статі Миколаївської церкви нараховувалось 1 180 осіб, з них поміщицьких селян — 1 161 особа. До парафії також були приписані жителі хут. Данилівка. В церкві проводили службу священник, диякон, дячок, папалар [27, арк. 4–4 зв., арк. 7].

За тривалий час дерев'яний храм став „ветхий”, і **8 жовтня 1844 року** заклали новий — цегляний. Цеглу, вапно, дерево, залізо для будівництва своїм коштом виділив князь Андрій Михайлович Голіцин. Кошти для оплати будівельникам збирали прихожани, а також надавали благодійники. Зокрема, в 1850 році парафіяни зібрали 516 рублів [27, арк. 43 зв., 67 зв.; 28, арк. 13, 28 зв.-29; 165, с. 466; 177, с. 89].

Хто споруджував церкву — невідомо, але, дивлячись на теперішній стан 200-літньої споруди, можна з упевненістю констатувати, що в Могрицю запросили кваліфікованих майстрів, і будівництвом керував досвідчений архітектор. Бувався храм із місцевої якісної цегли розміром 28х13,5х6 см. Фасадна якість цегли була невисока, і тому храм обштукатурили вапняним розчином і побілили.

До речі, про цеглу. На поч. XVIII ст. були офіційно визначені розміри цегли у дюймах: 11 х 5,5 х 3,75 дюйма, тобто — 28 х 14 х 7 см. На сер. XIX ст. уряд затвердив нові розміри у вершках (вершок = 44,5 мм) — 28 х 14 х 7 вершка (26,5 х 12 х 6,5 см). Для порівняння — сучасна цегла має такі розміри — 25 х 12 х 6,5 см.

Володимирський храм.
Реконструкція Охріменка Миколи.
Малюнок Ткачова Олега.
Фото Пальчуна Андрія, 2020 р.

У 1852 році будівництво однопрестольного храму було завершено. **26 серпня 1852 року** в день свята **Стрітєння Володимирської ікони Божої Ма-**

тері відбулось урочисте його освячення [165, с. 466]. Володимирська церква, ймовірно, будувалась за типовим проектом Костянтина Андрійовича Тона

(26.10.1794–25.01.1881 рр.), російського архітектора, з 1854 року — ректора Петербурзької Імператорської Академії мистецтв.

Двокупольний храм із дзвіницею був спроектований у російсько-візантійському стилі і в плані мав форму хреста. Нижня частина його виглядала як неподільна чотирикутна споруда-куб з прибудованою дзвіницею та абсидою (*алтарний виступ, нібито прибудований до храму в східній його частині*). Будівлю вирізняє навмисна масивність і ваговитість архітектурних форм, а також — все-фасадність, тобто ретельна проробка кожної деталі на всіх фасадах, і це зробило її прекрасною з усіх сторін.

Неподільна чотирикутна споруда — куб має стіни дожиною 16,5 метрів та висотою 10 метрів.

Лаконізм та строга простота притаманні для декорування зовнішніх стін церкви. Прикрашають і ритмічно членують стіни фасаду на 5 частин (*середня частина з входом більша за розмірами*)

Володимирський храм. Фото 2006 р.

*Північний портал Володимирського храму.
Фото Охріменко Наталії. 2020 р.*

вертикально спрямовані чотиригранні напівколони, що йдуть від цоколя. Це зробило масивну споруду церкви візуально надзвичайно легкою та витонченою.

Нижній, середній та останній карнизи горизонтально поділили будівлю на три частини. Нижня частина всього фасаду, яку на $\frac{1}{4}$ висоти відокремлює проміжний карнизний ряд, оздоблена п'ятьма прямокутними нішами між напівколоннами. Стіни вирівняні з поверхнею цоколя.

Середня частина фасаду займає $\frac{2}{4}$ висоти нижньої частини будівлі, де по периметру, надаючи легкості конструкції храму, розміщувався ряд справжніх і несправжніх вузьких, високих, заокруглених вікон з кілеподібними арковими наличниками, прикрашеними замковим каменем.

Верхню частину споруди по периметру прикрашає пояс кілеподібних кокошників (напівкруглий або кілеподібний зовнішній декоративний елемент). Він відокремлений середнім проміжним карнизним поясом і займає $\frac{1}{4}$ висоти нижньої частини споруди.

Храм мав 3 аркові входи. Північний, південний, західний (де була дзвіниця) портали (декоративно оформлений вхід) оздоблені парними круглими напівколоннами, на які ніби спирається розкріпований антаблемент (антаблемент — верхня горизонтальна частина споруди, яка зазвичай спирається на колони). Увінчує дану конструкцію кілеподібний сандрик (невеликий карниз над вікном чи дверима) з

Фрагмент зовнішнього оздоблення Володимирського храму.
Фото Охріменко Наталії. 2020 р.

Фасад (північний) Володимирського храму. Фото Охріменко Наталії. 2020 р.

візерунчатим фронтоном. Завершують оздоблення стіни над дверима дві круглі ніші, розміщені над сандриком.

Північний та південний фасади храму дзеркально симетричні за формою та оздобленням.

У східній частині храму знаходиться прямокутний у плані алтарний виступ розміром 4,4 x 2,2 м, ніби прибудований до нього і займає понад $\frac{3}{5}$ ширини стіни. З північного і південного боків в олтарному виступі знаходяться по двоє справжніх вузьких, високих, заокруглених вікон з кілеподібними арковими наличниками, прикрашеними замковим каменем, через які в цю частину храму попадало світло.

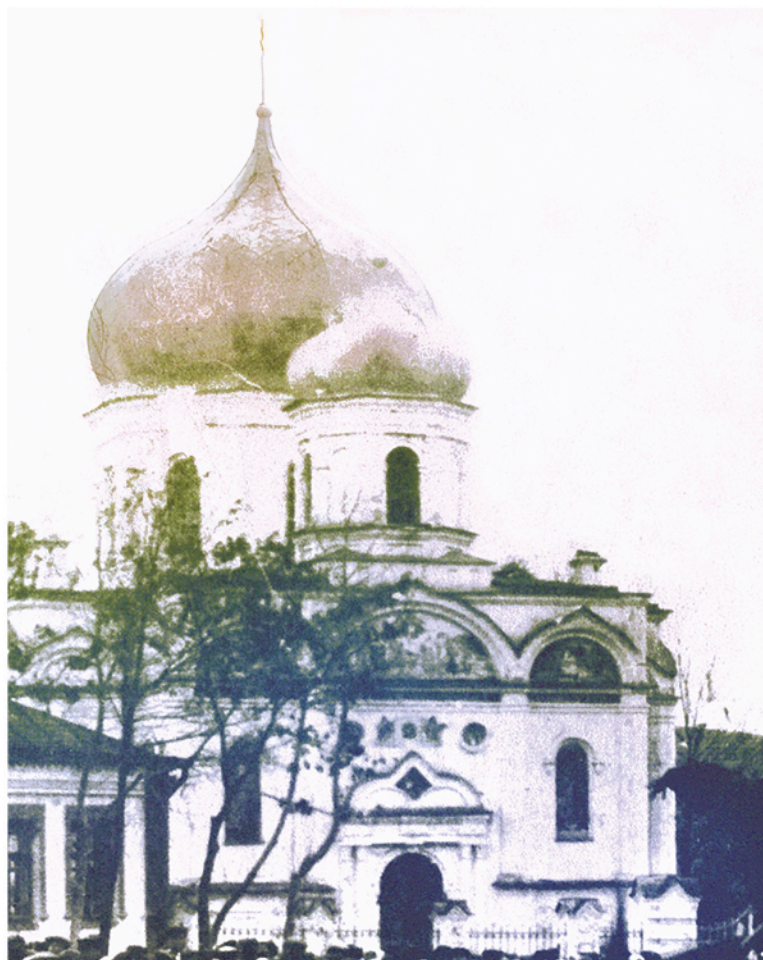

Натепер східна фасадна алтарна стіна через пошкодження частково змінена і закінчується фронтоном, але в початковому вигляді угорі вона була прямокутною. Оздоблення і поділ стіни як горизонтально, так і вертикально був аналогічний, як і на всіх інших фасадних стінах храму. Унікальність східної олтарної стіни визначається її змістовим оформленням. На місці несправжнього аркового входу були передбачені фрескові зображення декількох ікон, щоб люди при закритому храмі мали можливість помолитися перед образами. Хоча на теперішній час вони надзвичайно пошкоджені, але у верхній частині проглядаються залишки фрескового зображення ікони Покрови Пресвятої Богородиці. У нижній частині було відведено місце 5 фресковим іконам (*дуже пошкоджені*). У центрі, ймовірно, знаходилась фрескова ікона Розп'яття Ісуса Христа, а по боках — фрескові ікони Євангелістів: Матфея, Марка, Луки, Івана. Нижню і верхню частину зображень розділяє напис із Святого Письма, який натеper прочитати уже неможливо.

*Фрагмент алтарної стіни Володимирського храму.
Фото Охріменко Наталії. 2020 р.*

*Вигляд Володимирського храму зі сходу.
Фото Охріменко Наталії. 2013 р.*

Із західної сторони церкви була прибудована дзвіниця, яка займала понад $\frac{3}{5}$ ширини стіни. Дзвіницю розібрали в 1930-х рр. і з її цегли побудували тваринницькі ферми. На теперішній час від дзвіниці залишились лише 4 ковані тяги, що її тримали.

З північного і південного боків дзвіниці, ймовірно, знаходились по двоє вікон (*справжній чи несправжніх — невідомо*), зрозуміло, що вузьких, високих, заокруглених і кілеподібними арковими наличниками. По одному несправжньому вікну було і на тій частині основної західної стіни храму, що не перекривалась дзвіницею.

Декорування фасадної стіни дзвіниці було однаковим з іншими фасадами: напівколони вертикально, а карнизні ряди горизонтально поділяли її на 3 частини. Між напівколонами нижня частина стіни була оздоблена п'ятьма прямокутними нішами, верхня — поясом кілеподібних кокошників, середня — двома вузькими, високими, заокругленими вікнами з кілеподібними арковими наличниками.

Володимирський храм. Фото 1936 р.

Арковий вхід дзвіниці прикрашали парні круглі напівколони, на які ніби спирався розкріпований антаблемент, увінчаний кілеподібним сандриком з візерунчатим фронтоном. Завершували оздоблення стіни над двома двома круглі ніші, які розміщувались над сандриком.

На західній фасадній стіні (*стіна дзвіниці*) в кілеподібних кокошниках та круглих нішах над сандриком були фрескові зображення ікон, а у візерунчатому фронтоні сандрика знаходилась фрескова ікона Володимирської ікони Божої Матері, на честь якої був освячений храм.

Корпус будівлі храму переходить у високий барабан (*верхня частина храму, на якій тримається купол*) у формі рівнобічного світлового (з вікнами) восьмигранника (*восьмикутник*), який має діаметр понад 9 м. Барабан на кутах декорований круглими напівколонами, що починаються десь з $\frac{1}{3}$ його висоти. Нижня частина кожної грані прикрашена 3-ма прямокутними нішами, вище знаходиться вузьке, високе, заокруглене вікно з

Вигляд Володимирського храму із заходу.
Фото Охріменко Наталії. 2020 р.

Купол Володимирського храму. Фото 2020 р.

Володимирський храм. Фрески з інтер'єру. Фото Охріменко Наталії. 2020 р.

кілеподібними арковими наличниками. Завершується барабан гладеньким фризом та карнизом.

Барабан покритий великим ребристим куполом, який вінчає маківка та майстерно виготовлений із заліза ажурний хрест.

Другий купол був зведений над апсидою. Діаметр барабану становив понад 2 м. Виходячи з архітектурних традицій культових споруд та конструкції дзвіниці, можна стверджувати, що барабан над апсидою мав аналогічне оздоблення з барабаном

основного купола. Купол з маківкою та хрестом відповідав розмірам барабану і був меншим за висотою від основного купола.

Висоту конструкції надавало те, що барабан стояв на високій квадратній основі. На північній, південній, східній і західній гранях були вікна для дзво-

ребристий купол, увінчаний маківкою та залізним хрестом.

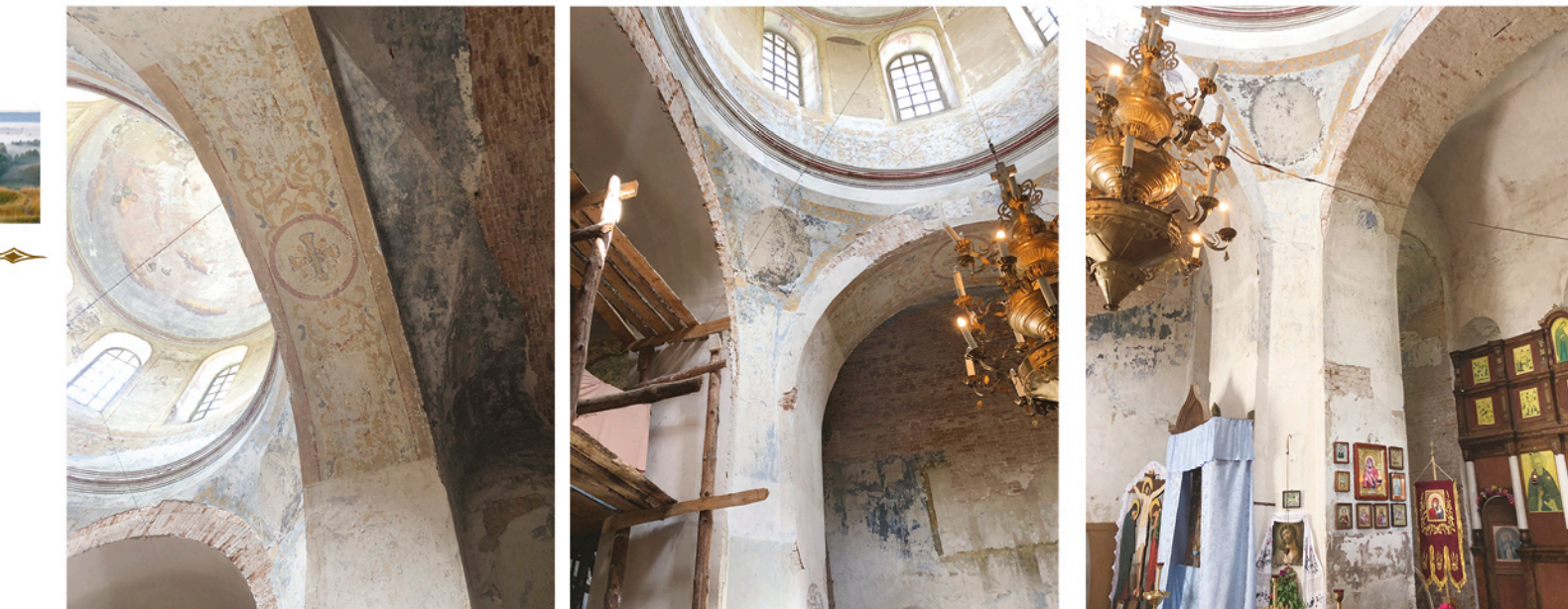
Простір інтер'єру Володимирського храму суворо центричний. У ньому домінує щедро освітлений підкупольний простір. Чотири масивні хрещаті пілони (пілон — масивний стовп, який підтримує склепіння) за допомогою підпружних арок та сферичних вітрил (елемент склепіння у вигляді вигнутої трикутної форми, що дозволяє здійснити перехід від прямокутної основи до барабану) несуть восьмикутний барабан з куполом.

Церква розписана фресковими зображеннями біблійних сюжетів. Натепер розписи XIX ст. збереглись лише в підкупольному просторі.

У березні 1849 рік помер священник Могрицької церкви Андрій Падалкін і настоятелем Могрицької церкви був призначений Микола Чефранов, який закінчив богословський факультет. У 1856 році в церкві служив дияконом випускник філософського факультету [29, арк. 6; 32, арк. зв.].

При Володимирській церкві в 1855 році існувала „богодельня” на „продовольствии собранных дателей” [33, арк. 8 зв.].

Іконостас Володимирського храму. Фото Охріменко Наталії. 2020 р.

З інтер'єру Володимирського храму. Фото Охріменко Наталії. 2020 р.

Корпус дзвіниці переходив у напівглухий восьмигранний барабан, що за оздобленням повторював два інших барабани церкви. За діаметром цей барабан був меншим майже у 2 рази від основного.

нів, а на інших чотирьох гранях — несправжні. Усі вони — вузькі, високі, заокруглені з кілеподібними арковими наличниками, що надавало конструкції дзвіниці легкості та витонченості. Барабан покривав

Могриця в 1861–1917 рр.

глава

1. Скасування кріпосного права

У II пол. 50-х років XIX ст. в урядових колах Російської імперії поглиблюється розуміння необхідності реформування внутрішнього устрою країни і, перш за все, проведення селянської реформи. Усі розуміли, що без ліквідації кріпосницької системи подальший розвиток країни неможливий.

Олександр II 19 лютого 1861 року підписав „Маніфест про волю” та затвердив ще 17 правових документів, що унормовували відміну кріпосного права. 5 березня всі документи оприлюднили. Країни вперше почули про селянську реформу на проповіді (проповідь у ті часи була одним із головних способів комунікації) священника Володимирської церкви.

За умовами реформи селяни відразу отримали особисту свободу. Їм дозволялося володіти нерухомим майном, вести торгівлю, займатися промислами, створювати підприємства, а також вступати в шлюб без дозволу поміщика й самостійно вирішувати свої родинні справи. Селяни отримали право участі в мирських (сільських) зборах для вирішення місцевих питань; обирати органи селянського самоуправління, старосту, збирачів податків, волосних старшин, волосний суд.

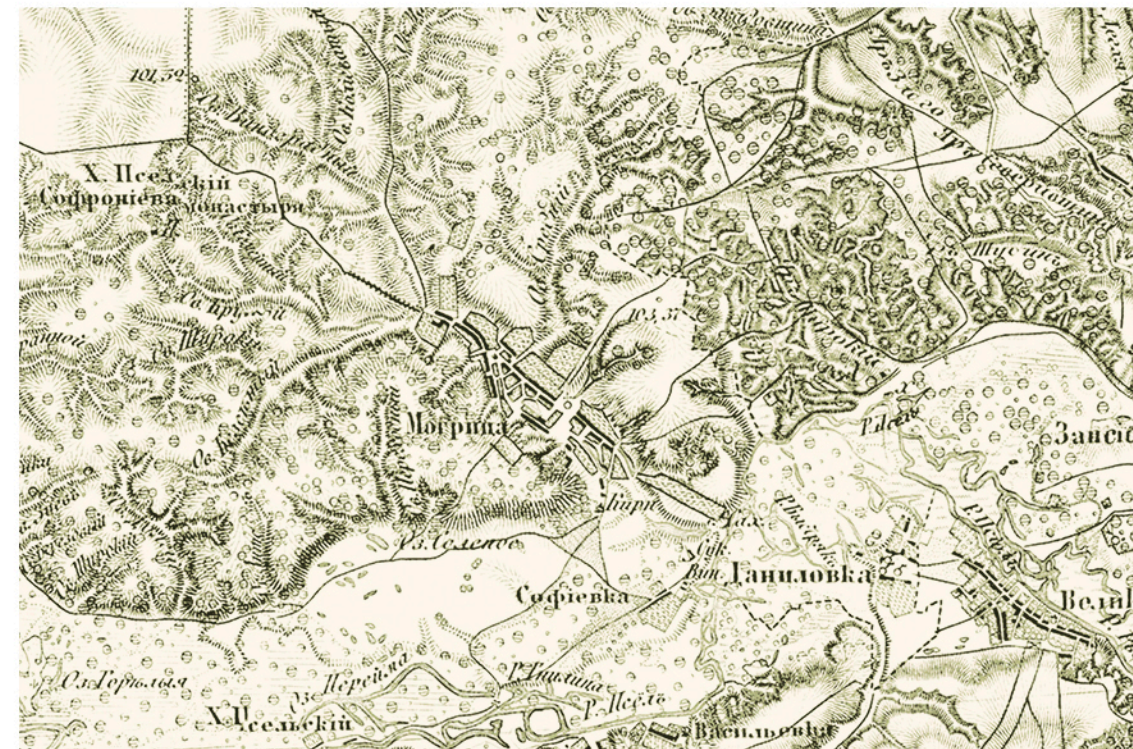
Вирішення **питання землі** в нашій місцевості визначалося Малоросійським положенням. Згідно з цим положенням „мирська” земля відводилась усій сільській громаді, а потім переходила в сімейне спадкове користування. Корінний (піший, по-

льовий) наділ надавався в обов’язковому порядку. При відмові від нього селянин мав сплатити оброк і втрачав право на садибу.

Уся система відносин між селянами і поміщиками після скасування кріпосного права — розмі-

ри селянського наділу та повинності — фіксувалася в уставних грамотах. Після 1861 року життя могричан кардинально змінилось у всіх аспектах. Система управління територіями йшла через запровадження місцевого (земського) самоуправління. Земства відповідали за організацію освіти й охорони здоров’я населення, догляд і ремонт доріг, поштовий зв’язок, розподіл державних грошових зборів.

Фрагмент військово-топографічної карти 1863 р.

Земське самоуправління для земляків складалося з Сумських земських повітових зборів і Сумської земської повітової управи (виконавчий орган). До земських повітових зборів входили гласні (селяни також були представлені), обрані на 3 роки.

Першою ланкою системи селянського управління було **сільське громадське управління**, що складалося із сільського сходу й сільського старости. Рішення сходу мали законну силу за умови присутності старости й не менше $\frac{1}{2}$ домовласників. Рішення приймалося більшістю й оформлялося відповідним письмовим рішенням, на якому кожен присутній ставив власний підпис. За неграмотного домовласника за його згодою підпис ставила грамотна людина, про що вказувалося у записках.

Вирішальна роль у громаді належала **старості**. Він скликав сільський сход і підтримував порядок, виконував усі його рішення та розпорядження волосного правління, наглядав за утриманням шляхів, містків та ін., стежив за сплатою селянами податків і виконанням повинностей; виконував накази волосного старшини у справах поліцейського відомства: уживав заходів „для охорони порядку і благочинності“, затримував бродяг, військових дезер-

тирів, при вчиненні злочину провадив попереднє дізнання і затримував винних та інше. Сільський староста мав право за малозначні провини карати винних: призначати на громадські роботи строком до двох днів, накладати штраф до одного рубля або заарештовувати на строк до 2 днів.

Для прикладу, у 1890–1891 роках старостою в Могриці був Нестеренко Іван Микитович [81, с. 194].

Другою ланкою селянського громадського правління було **волосне управління**, до складу якого входили волосний сход, волосний старшина з волосним правлінням і волосний селянський суд.

Волосні сходи склалися із службових осіб волосного та сільських правлінь, а також із виборних від сільських громад, які обиралися на сільських сходах із розрахунку один представник від 10 дворів.

Волосне правління — виконавчий орган волосного сходу — складалося з волосного старшини, старост усіх сільських громад волості, збирача податків. Для ведення діловодства волосний сход обирав або призначав волосного писаря.

Юрисдикція **волосного селянського суду** поширювалась тільки на селянство. Волосний суд

розглядав цивільні справи „у спорах в позовах селян“, які не перевищували 100 рублів, вирішував справи про надільну землю.

До відання волосного суду відносились і кримінальні справи про незначні провини селян. Йому надавалось право стягувати із селян штраф до 3 рублів, кидати їх до волосної в'язниці до 7 діб, віддавати на „громадські“ роботи до 6 днів, а також у певних випадках піддавати тілесному покаранню до 20 ударів різками.

2. Економічне життя в 1860-х — 1880-х рр.

Власник Могриці — Андрій Михайлович Голіцин — 1863 року помирає в Парижі. Прямим спадкоємцем мोगрицьких маєтностей був його єдиний син — штабс-капітан гвардії Микола Андрійович Голіцин. Але, згідно із заповітом покійного генерала від інфантерії, усі маєтності перейшли до його дружини Софії Петрівни Голіциної, яка постійно продовжувала жити в Парижі. До речі, такий перебіг подій образив молодого князя, і Микола Андрійович Голіцин вийшов у відставку, поселившись в Юнаківці. З 1869 року був одружений на Софії Іва-

нівні Зотовій. Микола Голіцин вів розгульний спосіб життя і помер 1871 року в 35-ти річному віці.

Могриця після реформи 1861 року продовжувала знаходитись у складі Юнаківської волості.

Софія Петрівна Голіцина (1805-1888 рр.). Власниця мोगрицьких маєтностей з 1863 по 1888 рік. Художник Шпиревич М. Б. 1840-і рр.

У 1864 році в селі нараховувалось 311 дворів, де проживало 912 чоловіків, 935 жінок (1 847 жителів) [164, с. 169].

Відповідно до сучасних назв с. Могриця в 1860-х роках люди проживали на **Над'ярній (Розсипна),**

Смілянській, Старосільській, Горянській, Підлісній, Центральній (Великий десяток), Садовій, Суджанській, Гагаріна, Лиховида, Лебединській вулицях. Декілька домогосподарств розміщувались за вул. Садовою в районі теперішнього тракторного стану. Частина могричан жила на північний захід від сучасної вул. Лебединської.

Умови проживання могричан не змінювались десятиками років. Найкраще про побут 1860-х років скаже людина з тих часів. За словами настоятеля юнаківського Різдва-Богородицького храму проієрея Василя Івановича Петровського, народ жив у хатах „с двома окнами на вулицю и с хворостяной кругом присьбой, с соломенной тяжелой крышей, над которой

*Селянська хата.
Листівка поч. XX ст.*

возвышается широкая хворостяная труба с безобразной покрывкой — вот как застроена была вся слобода. У зажиточного хозяина хата эта строилась с двумя помещениями, одно на улицу, а другое через сени во двор обыденное помещение на улицу,

а чистое „светлица“ — во двор. Здесь в „светлице“ не живут, зимою и не отапливают, а держат эту половину только для торжественных случаев. Внутри хата обставлена кругом широкими лавками; в переднем углу большой стол, покрытый клеенчатой

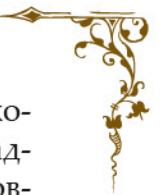
разрисованною скатертью, на которой нарисованы столовые приборы: тарелки, ножи, вилки, тарелка с рыбками, тарелка с огурцами. Эта скатерть составляла выдающееся украшение хаты. Главный угол, а нередко и вся передняя стена, уставлена иконами; перед иконами — лампадка и приспособление для установки восковых свечей, сделанное на подобии церковного паникадила, иногда даже с двумя ярусами. Если в доме есть девицы, то потолок главного угла украшен фигурными бантиками — „голубками“, сделанными из разноцветной бумаги.

*Їжакевич. І.С. Хата в Стецьківці.
Лебединський художній музей*

100

101

Эти искусно сделанные голубки привешены к потолку на тонкой, незаметной для глаза, нитке и при малейшем колебании воздуха движутся, как бы оживляются. За образами пучки пахучей травы — мяты, васильков... На стенах развешены вышитые

красной бумагой полотенца с таким расчетом, чтобы, по возможности, вся вышивка была видна. На боковой, ближайшей к главному углу, стене прикреплен кусок обойной бумаги — „шпалеры“, яркого рисунка. Пол земляной, но чисто смазан

глиной и посыпан песком. Другое помещение (через сени) назначено для ежедневного житья и стряпни. Дымовые трубы в большей части деревни устроены были чрезвычайно просто. Сплетенная из хвороста и обмазанная глиной труба ставится одним концом в сенях на землю, а другой конец возвышается над крышей; со стороны печи сквозь стену в трубу из хаты проделано для дыма отверстие, которое, по окончании топки,

Вулиця в селі.
Листівка поч. XX ст.

закрывается комом из тряпок. Удивительно просто! Были в слободе и богачи; но они жили при такой же невзыскательной обстановке, не чуждались черной работы. Пища тоже была не взыскательна. Мясо подавалось к столу только по большим праздникам, о чае не имели никакого понятия. Булки, бублики составляли лакомство и предмет роскоши. Такие предметы, как сало свиное, олея, употреблялись с расчетом, как ценный продукт. Столовые приборы не употреблялись, даже не имели их в доме, вилок и ножом владеть не умели. Освещение было — „каганец“, т. е. плошка с приспособленным к ней фитилем. Переваривалось сало, смешанное с олеей и дегтем и смесью этою наполнялась плошка. У бедных горела просто лучина. У зажиточных хозяев горели сальные свечи, часто собственного изделия; при свечах употреблялись щипцы, которые подавались на лоточке. Красивые, замысловато сделанные щипцы, и в особенности причудливой формы лоточки к ним, составляли предмет щегольства. Простота жизни выражалась и в одежде: мужчины носили войлочный цилиндр („брыль“), сорочку с широким воротником, застегнутым лентою, широкие шаровары, большие неуклюжие сапоги „чоботы“. Девицы ходи-

Діти із саморобним візком

ли с открытыми головами и заплетенными в косу волосами, с пучком разноцветных лент на конце косы, иногда с широкою шелковою повязкою вокруг головы, или „стричкою“, т. е. широкою шелковою лентою. Корсет (кофта-безрукавка) черного плиса с отделкою яркого цвета, или „шушун“ (кофта с широким отложным воротником), белая строчка с вышитыми рукавами (лиштва), монисты с серебряными и золотыми монетами (дукаты), короткая юбка, грубые чулки и „черевики“. Молодые богатые женщины повязывали головы шелковыми платками с бантиком напереди повыше, лба, или с боку головы. Искусное устройство этого бантика составляло предмет особых забот молодой щеголихи. Плечи покрывались большим шелковым платком (шаль). Заурядные женщины носили плахты, дерги, запаски, открытые башмаки на босую ногу, очипки или чепцы, т. е. неуклюжие, тяжелые парчевые головные уборы” [144, с. 215–217].

Як зазначалося вище, що вся система відносин між селянами і поміщиками після скасування кріпосного права — розміри селянського наділу та повинності — фіксувалася в **уставних грамотах**. Селяни мали надію отримати всю або ж частину

поміщицьких земель у власність громади і тому виступали проти підписання уставних грамот з їх кабальними умовами. Так, селяни с. Водолаги в 1860-х роках майже 7 років боролись проти викупних платежів. Проти них навіть використовували війська, у результаті чого було вбито 4 чоловіки і поранено 15 осіб. Масові незадоволення селян такої були в Басівці. Влада змушена розквартирувати війська в цьому селі, щоб тримати ситуацію під контролем [132, с. 326, 394; 117, с. 472].

За словами очевидців тих подій (ці настанови передав юнаківський протоієрей Василь Петровський), у Могриці, Юнаківці процес укладання уставних грамот „прошел спокойно; но все говорят здесь, что могло-бы быть иначе, если-бы не произошло следующее. Юнаковцы и окрестные крестьяне колебались: соглашаться на выкуп или нет. Были смутные толки, что „земля вся наша будет“. В соседнем селе Басовке дело дошло до того, что потребованы были из Сум войска. Случилось, что солдаты, потребованные в Басовку, проходили через Юнаковку в тот самый день, когда в Юнаковке собирался сельский сход для составления уставной грамоты. Какой-то проезжавший через Юнаковку великоросс — „москаль“ сказал идущим на сходку людям: „не соглашайтесь“.

Это услышал вахмистр. „Москаль“ был арестован, и тут же на глазах собравшихся на сходку юнаковцев ему задали такую порку, что бывшие на сходке крестьяне пришли в ужас, — кровь высоко взлетала, брызгая во все стороны“, говорят очевидцы. Но это была жертва, которою спасены были юнаковцы от большого несчастья” [144, с. 204].

Обов’язок складання уставної грамоти покладался на поміщика, який визначав ступінь участі селянина в цьому процесі.

Історія нам не залишила свідчень про процес укладання уставних грамот між могричанами і Андрієм Михайловичем Голіциним. Але на прикладі Юнаківки можна стверджувати, що князь Андрій Михайлович пропонував селянам узяти в нього землі понад офіційно визначений наділ, а також частину лісу на вигідних умовах (26 руб. за 1 десятину), та вони відмовлялись від пропозицій князя, розмірковуючи, що „земля вся наша будет, кто станет обрабатывать ему землю? Не возьмет же он сам сохи, чтобы пахать ее, вот она и останется нам” [144, с. 206–207].

Пропозиція князя Голіцина про купівлю землі понад визначений Положенням наділ за 26 руб. за одну десятину була дуже вигідною, бо в 1862 році одна десятина ріллі продавалась за

30–50 руб., сінокошу — 40–60 руб., будівельного лісу — 150–300 руб. [137, с. 150].

У цей же період кінь коштував 25–60 руб., корова — 15–60 руб., вівця — 2–3 руб., свиня — 3–15 руб., сало (пуд) — 3–5 руб. [137, с. 70], жито (четверть — біля 145 кг) — 2,3 руб., пшениця (четверть) — 5,2 руб., овес (четверть) — 2 руб., сіль (пуд) — 1 руб., плата працівнику в день — 25 коп. [176, с. 170].

При складанні уставних грамот, наприклад в Юнаківці, перейшли до подвірного земельного володіння: земля не переділялась і постійно знаходилася в одних руках. Це сприяло кращому обробітку землі, бережливому ставленню до неї. У Могриці, на відміну від Юнаківки, залишилось общинне землеволодіння і, як говорили могричани, що в „них в разных частях надела разнородная почва и, кроме того, много гористых мест и яров, препятствующих отводить наделы к одному месту, по этой причине на долю каждого отдельного домохазяина пахатная земля, при переделах, достается в 12 кусках (по 4 куска в каждой смене)” [62, с. 13].

Отриману землю селяни зобов'язані були викупити в поміщика, уклавши **викупну угоду**. До її укладання люди вважалися тимчасовозобов'язаними [повинні виконувати всі повинності (платили оброк і відробляли панщину), які виконували до реформи], після укладання угоди про викуп — селянами-власниками. За умовами реформи селянин зобов'язаний був сплатити за землю відразу всю суму викупу. А позаяк грошей у них практично не було, уряд пішов на своєрідну поступку: казна сплачувала поміщику викупну позику в розмірі 75–80% викупної суми (загальної вартості селянського наділу); решту (20–25%) сплачували селяни при укладанні з поміщиком викупних угод, котрі скріплював своїм підписом представник держави — мировий посередник, тобто за свою землю власник сплачував відразу $1/4$ чи $1/5$ частину. За надану позику казна щорічно впродовж 49 років (селянин мав право і раніше віддати всю суму позики разом з відсотками) стягувала із селян (фактично — із селянської общини) „викупні платежі” в розмірі 6% викупної суми.

Селянство Могриці, на відміну від жителів навколишніх сіл, досить швидко розрахувалося з ви-

купними платежами, бо мали хороші додаткові заробітки на промислових підприємствах, що знаходились у селі, та від заняття промислами. На середину 1870-х рр. у Могриці рахувалося 849 селян-власників, у Данилівці — 47. В обох населених пунктах не було тимчасовозобов'язаних селян [196, с. 43].

У пореформений період у Могриці продовжують працювати промислові підприємства. У 1862 році на паровому цукровому заводі виробили продукції на 20 622 руб., винокурному — 5 942 руб., вапняному — 1 350 руб., цегляному — 754 руб., а в наступному році відповідно: 14 814 руб., 8 100 руб., 1 350 руб. [137, с. 180; 138 с. 180].

Завод із виробництва вапна функціонував із 1831 року. У 1865 році на ньому випалили 1 500 четвертей десяти пудової ваги (245,7 тони) вапна за ціною 80 коп. за четверть (163,8 кг). Крейду добували тут же із крейдяної гори. Працював 1 майстер і 8 чоловіків. Вапно використовувалося в основному для цукрового виробництва та власного будівництва. На заводі за рік спалили 250 сажнів³ (2 425 м³) дров на 1 000 руб. сріблом [139, с. 130–131].

Також із 1831 року діяв **винокурний завод**. У 1865 році на виробництві працювало 11 чоловіків,

2 хлопчики та російський майстер. Число машин — 1 паровик, 2 кінських приводи. Сировиною була житня мука. За 1865 рік для виробництва використали 1 785 четвертей восьми пудової ваги (234 т) власної житньої муки за ціною 2 руб. 20 коп. сріблом за четверть (131 кг) на 3 927 руб. сріблом. Було вироблено 10 680 відер хлібного вина на 6 000 руб. сріблом, яке збувалось у Курській і Харківській губерніях. Використали 282 сажнів³ (1 735 м³) по 4 руб. 50 коп. за сажень³ (сажень³ = 9,7 м³) на суму 1 469 руб. [139, с. 110–111].

У 1865 році на **цукровому заводі**, побудованому в 1837 році, працювало 250 чоловік: 150 чоловіків, 58 жінок, 24 хлопчики, 18 дівчаток. Завод був оснащений 3-ма паровими машинами (одна — 25 кінських сил, друга — 5 кінських сил, третя — 10 кінських сил), 6-ма гідравлічними пресами. Управляли виробництвом 4 іноземні майстри. За сезон переробили 30 000 берковець (4 914 т) цукрового буряка, частина якого вирощувалася на своїх полях, а частина купувалась за ціною від 95 коп. до 1,1 руб. за берковець (163 кг) у селян Сумського повіту та Суджанського Курської губернії, до якої входили Миропілля, Велика Рибиця, Грунівка, Василівка, Барилівка. З переробленого буряка

отримали 18 000 пуд (294,5 т) цукру-піску на суму біля 90 000 руб. сріблом. Цукор збувався на рафінадні заводи Сумського повіту. Для виварки цукру спалили 2 315 сажнів³ (22 455 м³) дров за ціною від 2 руб. 50 коп. до 4 руб. сріблом за сажень³ [139, с. 116–117].

Могрицький цукровий завод на 1870 рік входив у п'ятірку найпотужніших цукрових підприємств Сумського повіту. Того року виробили цукру-піску на 131 183 руб., а на Старосільському цукровому заводі (Старе Село нині в складі Нижньосиригатської сільської ради) — на 665 000 руб., Кияницькому — 108 000 руб. [141, с. 213].

Наявність цукрового, винокурного, цегляного, вапняного, килимного підприємств давало змогу могричанам мати хороші додаткові заробітки. На цукровому заводі щомісячно можна було заробити від 6 до 9 рублів, в середньому — 7,5 рублів. За 6 місяців діяльності заводу працівник міг отримати 45 рублів заробітку. Під час підготовки заводу до переробки цукрового буряка був 6-ти денний робочий тиждень, а під час варки цукру працювали без вихідних. Робочий день на цукроварні складав 12 годин. З працівником укладали договір, де все

регламентувалось. За самовільне залишення роботи накладався штраф у розмірі 2-денного заробітку, поява на робочому місці в нетверезому стані вважалось прогулом. Жінкам за місяць платили 4–4,5 руб., машиністам — 12 руб. [62, с. 8].

Відмінною рисою організації виробництва на цукроварні була висока напруженість і гартувата поспішність у роботі через неможливість тривалого зберігання цукрових буряків. Чим швидше йшов процес, тим вигідніше було для виробництва. За невелике збільшення грошової винагороди „рабочие платили своим здоровьем, потерей силы, преждевременной старостью и негодностью” до подальшої трудової діяльності. Тому „старики”, як називали людей старших за 40 років, становили невелику частину робітників на заводі. У першу половину зміни вони встигали виконати в 2–3 рази більше роботи, ніж у другу. Але ж виробничий процес передбачав ритмічність протягом усього дня, тому робітники втомлювались, втрачали пильність, часто травмувались [152, с. 9–11].

Умови праці на цукроварні були надзвичайно важкими. Робітник кожної хвилини міг обпектись гарячим цукром, обваритись киплячим сиропом

або паром, розбити руку чи ногу головою цукру, що впала, а також і отримати більш важку травму, що могла привести до втрати працездатності або смерті. Працювати робітникам приходилось у тісних і брудних приміщеннях при високій температурі. Відсутність вентиляції призводила до насичення повітря паром і шкідливими газами. У сушильному, апаратному, розливному і фільтрувальному відділеннях температура була не нижче 30°C по Реомюра (37,5° Цельсія), і при такій температурі треба було виконувати найбільш важкі роботи. Лікар Сулима К. П. писав, що висока температура і велика вологість повітря дуже зморювали робітників, у яких під час роботи температура підвищувалась до 38,4°C, а під час очищення гарячих котлів — до 39°C. Пульс сягав 140 ударів за хвилину [171, с. 65–67].

Робітники на плечах переносили вантажі в 3–4 пуди. Від такої праці до кінця зміни в них з'являлися рани, які з часом загоювались, потім виникали нові, і, як наслідок, - утворення на плечах товстих червоних шрамів, що мали спеціальну назву „еполети”. Такі „еполети” залишались на все життя.

Найбільш шкідливою була робота з вапном. Найдрібніші його частинки літали в повітрі, покривали одяг і тіло робітників, роз'їдали очі, про-

никали в легені, викликаючи важкі легеневі й очні захворювання.

Робітники з інших місцевостей (Сумського, Охтирського, Суджанського та інших повітів) жили в казармах з відсутніми умовами нормального людського житла. Практично, це був сарай, де поміщалася велика кількість людей. У ньому тіснота „невообразимая. ... вряд ли можно считать воздухом то, чем дышали рабочие в казарме. Это — густая смесь человеческих испарений, прелой обуви, махорочного дыма и запаха пищи, подогретая до высокой температуры”. Головне призначення казарми - „вместить как больше народа”. Увесь простір займали нари, між якими залишались лише вузькі проходи. Через недостатню кількість місця одне ліжко могло служити для 2-ох робітників: доки один робітник відпочивав, інший працював на заводі. „Эти постели, как и вся казарма, кишели насекомыми: вши и клопы представляли бич, с которым измученный рабочий переставал уже и бороться. Тараканы и мухи в несметном количестве наполняли столовые и кухни, служа обильной приправой к пище. Никакой мебели в спальнях не полагалось, ни столов, ни скамеек, да их негде было бы поставить...” [152, с. 11].

„В казарме обыкновенно полагался один сторож, который раз в сутки подметал помещение. При этом поднималась страшная пыль, так как полы никогда не мылись. Редко сор выметался из казармы, а в большинстве случаев подметался под нары, где он сохранился некоторое время, пока не накопился в достаточном количестве” На кожного робітника в казармі Могрицького цукроварного заводу відводилось лише по 0,5–0,8 куб. саж. (при нормі — 2,5 куб. саж.) [171, с. 92–93, 97].

Сесія Сумських земських повітових зборів у 1883 році прийняла „Обязательные санитарные правила для заводов и фабрик Сумского уезда”, у яких передбачалось: „фабрики и свеклосахарные заводы обязаны иметь баню, в которой каждый рабочий мог бы мыться один раз в неделю” [129, с. 13–14].

На Могрицькій цукроварні бань не було. Робітники в теплу пору року мились у річці Псел або ж у чані, де вода мінялась дуже рідко, тому кожен поспішав першим зануритися у воду. Після такої „бані” робітник витирався своїм брудним одягом і знову його одягав. Прали речі без мила.

При цукровому заводі працювала лікарня. Робітники лікувались безкоштовно за його рахунок,

та дні хвороби їм не зараховували в число відпрацьованих, і заробітна плата або допомога не видавались. Деякі пільги — краще харчування, консультації лікарів-спеціалістів — отримували лише ті робітники, які сильно постраждали від нещасного випадку. Про проблеми зі здоров'ям на цукроварнях можуть свідчити узагальнені дані про склад хворих за 3 роки кінця 1880-х років:

Збирання конопель

травми і опіки — 25%, інфекційні хвороби — 17,7, хвороби органів дихання — 12%, органів травлення — 11%, шкіри — 12% [192, с. 68].

Відходи цукроварного виробництва та всі нечистоти скидали в річку Псел (знаходилась поряд). Вода становилась брудною, з їдким запахом.

Під час прополки цукрового буряка та його збирання працівниці отримували від 20 до 30 коп. у день. Ці види робіт виконували десь протягом 45 днів і заробіток жінок становив до 11 рублів. Спахати 1 десятину заводської землі під цукровий буряк у 1879 році коштувало 8 руб. [62, с. 8, 93].

Значна частина дворів у Могриці вирощувала цукрові буряки на продаж у цукроварню. Селянські господарства мали менші врожаї (від 50 до 100 берковців з десятини), ніж їх отримували на заводських полях (від 90 до 150 берковців з десятини). Селяни в 1879 році здавали буряки за ціною від 0,9 до 1,1 руб. за берковець (берковець — 10 пудів). Чистий середній дохід з десятини сягав 50 руб.

Могричани заробляли підвезенням дров до цукрового заводу, який знаходився за п'ять верст. За сажень³ дров (сажень³ = 9,7 м³) отримували 2,5 рубля. Возили також продукцію місцевого вапняного заводу за 25 верст у Суджу і отримували 40 коп. за четверть (10 пудів) вантажу, на віз поміщали до 25 пудів (пуд = 16,38 кг).

Багато селян навколишніх сіл теж працювали на могрицьких заводах і, коли їх запитували, чи ходять на заробітки на Дон, то відповідали: „чого нам на Дон ходити, коли під боком завод сахарний (Могриця)” [62, с. 8].

У 1870-х рр. країни продовжували брати землю в оренду. Під озимі культури за ціною 15–16 руб. за десятину, під ярові культури — 10–12 руб. за десятину. У наступному десятилітті ціни за оренду майже не змінилися [62, с. 14; 75, с. 62].

Плуг. Сумський обласний краєзнавчий музей

Хороша можливість була в земляків заробляти гроші рубанням дров на цукровому заводі. Дрібні — рубали по 40 коп, а великі — по 1,2–1,5 руб. за сажень³.

Відразу після реформи могричани відчували на собі прямий вплив нових капіталістичних відносин. Заможніша частина жителів активно орендувала землю. У 1862 році вартість орендної плати за 1 десятину пахотної землі під огородини становила 4–7 руб., під засів зерновими культурами — 2–5 руб., сінокоосу — 2–4 руб. [137, с. 150].

У 1879 році селянство Могриці володіло 2 366 десятинами (1 десятина — 1,09 га) землі, із них пахотної землі — 1 781 десятина, під садибами і огородами — 161 десятина, під вигонами — 200 десятин, незручної землі — 224 десятини, лісом і сінокосами краяни не володіли. На 1 ревільку душу (чоловіки) припадало 2 десятини 1 849 саж.² землі, із них 2 десятини 205 саж.² пахотної землі. Їх було 854 особи і на

двір приходилось по 1,2 душі. Величина різних зборів і повинностей залежала від кількості ревільких душ в окремому дворі [62, с. 11–12].

Могрицькі сім'ї досить непогано були забезпечені худобою. У 1879 році на 436 дворів було 809 робочих коней, 324 голови великої рогатої худоби і 1 945 овець. Таким чином, на двір приходилось 1,4 коня, 0,7 корів і майже по 4,4 овечки. Через чуму в 1879 році був великий помор худоби [62, с. 14; 70, с. 45].

Багато лиха для могричан приносили вовки, які водились у навколишніх лісах. Для вирішення цього питання повітове земство за убитого дорослого звіра визначило винагороду в розмірі 5 руб., за вовчєня — до 1 руб. До речі, за офіційною статистикою в 1876 році убили 142 дорослих вовка і 4 молодих [96, с. 79–80].

Перевезення урожаю на волах

Краяни наприкінці 1870-х років сіяли, в основному, жито, потім овес і менше ячменю, проса, гороху. Тільки більш заможні селяни мали посіви пшениці. У II пол. 1870-х років, у порівнянні з попередніми роками, менше стали сіяти гречки через погані урожаї впродовж 5 років. Землю тільки починають удобрювати, бо до реформи через часті переділи вносити добрива було не вигідно. Хоча поля під коноплями ця робота виконувалася завжди.

Часто в господарювання свої корективи вносила природа. У 1877 році градом було повністю вибито 52 дес. і пошкоджено 80 дес. посівів, нанісши збитків на 1800 руб. [134, с. 58]. Пізніше через несприятливі погодні умови в 1879 році урожай сільськогосподарських культур був низьким. Плата найманим робітникам майже подвоїлась. З 1 десятини збирали жита до 12 кіп (копа — 60 снопів) снопів і молотили 3,5 пуд. з копи (урожайність — 42 пуд.). Відповідно:

пшениці — 11,25 кіп і 3,75 пуд. з копи (урожайність — 42 пуд.),

овса — 10,75 кіп і 3,5 пуд. з копи (урожайність — 37,6 пуд.),

ячменю — 9,25 кіп і 3,5 пуд. з копи (урожайність — 32,3 пуд.),

гречки — 7 кіп і 2,75 пуд. з копи (урожайність — 32 пуд.),

проса — 7,5 кіп і 3,75 пуд. з копи (урожайність — 28 пуд.).

Сіна заготовляли лише 18,75 пудів із десятини, хоча в звичайні роки — від 60 до 110 пуд. Через неврожай ціни на зерно виросли майже на третину і складали (за пуд):

жито — 60 коп.,

овес — 40 коп.,

ячмінь — 60 коп.,

пшениця — 1–1,05 руб. [70, с. 43–45, 91–92].

Динаміка урожайності зернових культур у I пол. 1880-років по Сумському повіту показує, що не менш складним для земляків був і 1882 рік. Порівняння господарювання селян і великих земельних власників засвідчує, що селянство продовжує мало звертати уваги на питання агрокультури, а тому має невтішні результати діяльності. За 1881–1885 роки врожайність зернових культур з десятини в четвертях (четверть — біля 8 пуд.) була наступною:

(Власники/селяни)	1881	1882	1883	1884	1885
Жито озиме	10/11	7,5/5,2	8/7	6/6,5	8/7,5
Пшениця озима	9/-	6/4	4,5/6	7/5,5	9/8
Пшениця яра	5,5/-	6/4	8/6	4,5/4	6/5

(Власники/селяни) 1881 1882 1883 1884 1885
Картопля 100/80 85/70 60/50 53/50 43/33
[184, с. 670–674].

Сприятливі погодні умови дали змогу кр'янам зібрати кращий урожай в 1887 році в порівнянні з середнім урожаєм попередніх 6 років (у четвертах з десятини), (четверть — 8 пуд.).

	1881–1886 рр.	1887 р.
Жито	5,8	6,7,
озима пшениця	4,6	7,9,
яра пшениця	3,2	4,6,
овес	8	10,1,
ячмін	5,9	6,6,
гречка	3,9	2,8,
просо	3,6	3,4 [188, с. 4].

У цілому, за 1881–1889 рр. середній урожай (узяті до розрахунків усі форми господарювання) по Сумському повіту жита становив 69,4 пуд., озимої пшениці — 69,1 пуд., ярої пшениці — 50 пуд., ячменю — 60,8 пуд., овса — 66,7 пуд., картоплі за 1881–1888 рр. — 618 пуд. [189, отдел II, с. 10, 13].

Ціни в середньому за 7 років (1883–1889 рр.) за пуд жита складали 52 коп., озимої пшениці — 85 коп., ярої пшениці — 80 коп., ячменю — 49 коп., овса — 46 коп. [189, отдел II, с. 21].

Для мoгрицького цукрового заводу в 1880–1881 рр. 890 десятин засіяли цукровими бур'яками і зібрали 106 800 берковців (21 тис. т) при урожайності 120 берковців з 1 десятини (1 берковець = 10 пуд.). У 1881–1882 рр. — 982 десятини і зібрали 96 982 берковця (19 тис. т) цукрових бур'яків при урожайності 79 берковців. У 1884 році під бур'яками всього засіяли 1 038 десятин, з них 730 десятин заводської землі і 309 десятин орендованої [123, с. 169–170].

Для порівняння відповідності цін на товари і можливих заробітків скажемо, що в 1879 році, працюючи по найму, улітку чоловік за день на польових роботах міг заробити 50 коп, а жінка — 30 коп. Косар за день на харчах господаря отримував 50 коп, на своїх харчах — 70 коп, жниця відповідно 40 і 30 коп. Спакати 1 десятину — 3 руб., посіяти і заборонувати — 1,5 руб. [62, с. 10]. У 1885 році спакати 1 десятину коштувало 5 рублів, засіяти і заборонувати 1 десятину — 1,5 руб., скосяти зерно і пов'язати його в снопи (1 дес.) — 5 руб., помолотити і повіяти хліб, зібраний з десятини — 2,5 руб. [75, с. 62]. У 1887 році плата за день працівнику з конем на своїх харчах становила 0,7–1 руб., працівнику без коня на своїх хар-

чах — 50 коп., 40 коп. — на харчах господаря, працівниці відповідно — 30 і 25 коп. [187, с. 191]. У 1877 році кінь коштував від 70 до 90 руб., плата в лікарні за один день перебування хворого становила 40 коп. [66, с. 64, 76].

На території Мoгриці в 1874 році функціонувало 4 шинкові заклади, один із них у Мoгрицького сільського товариства орендував тимчасовий купець Василь Чистяков. На хуторі Софіївському працював шинок княгині Софії Голіциної, а у Данилівці — юнаківського селянина Андрія Баженова [45, арк. 45 зв., арк. 46 зв.].

Мешканці Мoгриці платили значні державні і громадські виплати. Так, у 1779 році з одного двору, який мав 1 ревізьку душу і 1 наділ, подушний податок складав 2,67 руб., викупні платежі або оброк — 6,91 руб., земські збори — 1,10 руб., страхові платежі — 1,7 руб., волосний і мирський збори — 82 коп. і разом — 13,20 руб. [62, с. 15].

Наявна земля давала можливість забезпечити продовольством селянську сім'ю із 6 чоловік, повсьним матеріалом, заплатити всілякі збори. На всі інші потреби мoгричани повинні були заробляти кошти, працюючи по найму на різних роботах, займаючись кустарними промислами.

3. Кустарні промисли мoгричан

У Сумському повіті в II пол. XIX ст. особливо розвивалися промисли серед державних селян с. Велика Чернеччина, с. Стецьківка, с. Верхня Сироватка, с. Нижня Сироватка, які мали до реформи певну господарську самостійність і особисту незалежність, а також у деяких селах колишніх поміщицьких селян. Цікава та обставина, що території, де жили колишні поміщицькі селяни й активно займалися промислами, належали князю Голіцину, який особливо турбувався про розповсюдження між кріпаками ремесел і кустарних промислів.

Найбільшого поширення в нашому регіоні, зокрема в Мoгриці, набув промисел по обробці деревини. Виробництво коліс, возів, саней, дуг відоме із сивої давнини.

3.1. Колісний промисел

Своєрідним центром колісного промислу навіть Харківської губернії була Велика Чернеччина, де $\frac{2}{3}$ дворів (близько 200) виготовляли колеса. За переказами, що існували на початку XX ст. в даній місцевості, жителі навчилися виготовляти колеса в

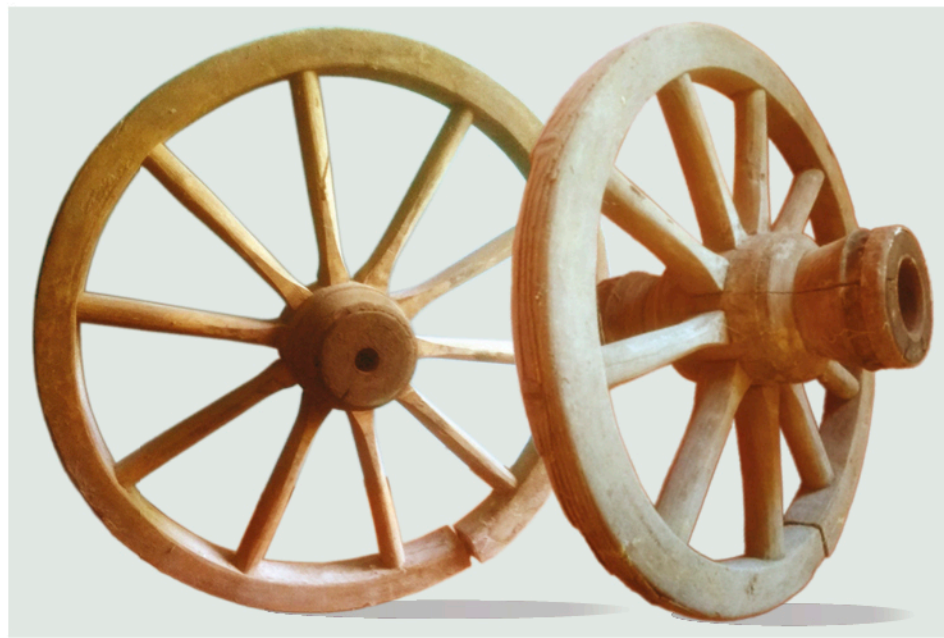

могричан, а ті перейняли цей промисел від українців Суджанського повіту, останні за науку колісництву повинні дякувати заможним селянам Калужської губернії.

У чернеччан були хороші умови для занять промислами по обробці деревини. З часу заснування село Велика Чернеччина належало Сумському Успенському монастирю. У 1788 році його закрили, а колишніх монастирських селян (селяни Великої Чернеччини і Малої Чернеччини) перевели в розряд економічних і вони сплачували в казну оброк. Селяни Великої та Малої Чернеччини на колишніх монастирських землях утворили спільне Чернеччинське земельне товариство, яке володіло землями, лісами, водяним млином на річці Псел та заводом із випалювання вапна. Володіючи лісом, чернеччинські колісники мали достатньо сировини для свого виробництва. Але потрібно зауважити, що наприкінці 70-х років XIX ст. ліс практично вирубили, і виготовляти колеса могли лише

заможні кустарі, які купували сировину в Голіциних, князя Барятинського.

Могрицькі селяни свого лісу не мали, але за часів кріпосного права майже половина населення Могриці були знайомі з колісним промислом. У 70-х — 80-х роках XIX ст. завдяки можливості заробити гроші на цукровому і винокурному заво-

Колеса. Фото Рахімзанової Марини. 2020 р.

дах, на обробітку землі в економіях, на перевезеннях вантажів кількість колісників зменшується. Та і праця кустаря була надзвичайно важкою.

Де ж брали ліс могрицькі майстри? До 1861 року, за словами селян (на 1879 рік), вони його крали як у князя Голіцина, так і в сусідніх поміщиків. Часто крадіжкам сприяли ті, хто керував маєтками. Один з таких, голіцинських, говорив, що „про мене хоч з кієм на шлях, аби податі платили”. Від лісників Голіцина селяни за вкрадений ліс відкуплялись горілкою. Після відміни кріпосного права могричани продовжували ще в більших масштабах красти ліс, поки його не розкупили інші власники. Контроль за збереженням лісу посилили, на декількох крадігів наклали великі штрафи і пограбування припинились. Тепер ліс для промислів можна було тільки купити.

До відміни кріпосного права більше половини домогосподарств займались колісним промислом, а в 1879 році — лише 33 двори виготовляли колеса та гнули ободи. Господарства умовно ділились на 3 групи.

До першої групи відносилось 10 багатих дворів, яких земляки називали „багатирі”. Ця група складалась у свою чергу з трьох маленьких товариств. Пер-

ше утворювали два господарі, які вкладали гроші, тільки один із них безпосередньо працював. Друге товариство налічувало 5 чоловік, один з них також не працював. У третьому товаристві об’єднувались три „багатирі”, з них один і вкладав кошти, і особисто працював, а два інші тільки вкладали гроші. Багаті селяни оптом закуповували ліс, будували в ньому все необхідне для гнуття ободів, які потім продавали, не роблячи коліс. Для виготовлення ободів наймали працівників із Великих і Рибних Буд Суджанського повіту.

Другу групу складали 13 таких селян, які самі купували всю сировину і самі виготовляли, продавали вироби на базарах.

Останні 10 домогосподарств закуповували в багатих селян готові ободи і виготовляли колеса, які, в основному, продавали на місці.

Число кустарів-колісників у Могриці залежало від можливостей придбати сировину для виробництва.

Колеса виготовляли прості селянські, рідше міські на замовлення. Селянські — це для кінних і волових возів. Для останніх колеса були товстішими й масивнішими. У 70-х роках попит на колеса для волових возів упав через зменшення кількості

ті волів і заміну їх на коней для польових робіт і перевезень.

Колесо складається із ступиці, обода і спиць. Спиці для передніх коліс мали довжину 9–10 вершків (вершок — 4,4 см), задніх — 12–13 вершків. Могричани спиці для повозок виготовляли круглі, для возів — із гранями. Ободи для повозок були вузькі, для возів — широкі.

Колеса робили з ясена (кінні) і береста (волові). Матеріалом для ступиць служила береза і дуже рідко берест; для виготовлення спиць і ободів частіше використовувся ясен, рідше дуб, а ободи робили з береста. Могричани купували ясен і берест для коліс та ободів у Голіцинів та в князя Барятинського, що володів лісами неподалік с. Барилівка. Березу купували в Тимофіївці. Дерево для коліс заготовляли від вересня до березня місяця.

Пропарювали плахи, з яких потім гнули ободи, у парні. Для цього в землі викопували широку яму глибиною до 2 м, на дні якої будували цегляну піч із металевим казаном. Над нею зводили зруб висотою до 1,5 м, довжиною — до 5 м. шириною — до 1,5 м. Він з усіх боків обкидався товстим шаром землі, яку обставляли тином з хворосту для кращо-

го тримання пари всередині зрубу. Збоку залишали тільки прохід до пічки, а спереду — робили вікно, через яке клали плахи на розпарку, і через нього ж металевими крючками діставали розпарені плахи. Вікно під час розпарки закривали ставнею та обмазували глиною. Розпарені плахи гнули тут же на круглих чурбанах, убитих у землю. Також необхідні були металеві шини та особливі металеві замки.

Плахи розпарювали 2 доби, а потім починався процес виготовлення обода. Один кінець розпареної плахи фіксували в зарубці на укопаному чурбані, заплішуючи клинком. У цьому ж місці кріпилась металева шина, яка щільно прилягала до зовнішньої сторони плахи. Далі плаху разом із шиною згинали навколо чурбана за допомогою довгої жердини, водила. Водило прикріпляли до чурбана за допомогою дерев'яного кілка і прив'язували до плахи мотузкою. Зближені кінці плахи скріплювали спеціальним металевим замком, щоб вона не розпрямилась, і обід готовий. Його не затримуючись знімали з чурбана. Роботи виконувались дуже швидко. За добу 6 чоловік могли виготовити 30–40 станів ободів (120–160 ободів).

Парню будували або вдома або в лісі. У 70-х роках у Могриці було збудовано 3 парні, а в

1879 році — 1-а в селі і 4-и працювало в лісі. У Великій Чернеччині їх було 10.

Парні почали споруджувати в 60-х рр. XIX ст., а до цього користувалися сухопарнями (замочували брус у воді на кілька годин, потім клали сиру деревину на багаття, розведене в ямі й прикрите дерном, а далі розпарену заготовку гнули), на яких неможливо було розпарити товсті плахи для ободів. Для виходу з такої ситуації кустарі змушені були шукати тонкий берест для ободів. Ціна будівництва парні була досить високою — 35–75 руб., тому кустарі часто об'єднувались для її побудови. У Могриці парня, що в 1879 році діяла в селі, належала 8 кустарям. Найдорожча річ у парні — котел. За джерелами XIX ст., вартість невеликого котла становила 10–15 руб., а великого — 20–30 руб. Хто не мав парні, той гнув ободи в парні інших господарів. За користування парнею платили від стану (4 штуки) ободів по 20 коп., дрова також приносили із собою.

Колеса виготовляли самі господарі, тільки при гнутті ободів допомагали один одному. Деякі заможні майстри наймали 1–3 робітників. Діти навчалися промыслу від батьків.

Майстер з готового ободу виготовляв за день 2–4 коліс. Колеса та ободи продавались станами

(4 штуки). Ціна стану коліс берестових: у Могриці була 3–3,5 руб., у Великій Чернеччині — 2,5–3,5 руб., ясенових, відповідно — 4–5 руб. та 3,5–4 руб. Стан ободів у Могриці, у залежності від якості, коштував від 1 до 2 руб.

У Могриці (1879 р.) 33 кустарі виготовили 3 500 станів ободів і 900 станів колес на загальну суму до 9 000 руб. 1879 рік був дуже вдалий для могрицьких колісників: багатим селянам вдалось вигідно закупити значну кількість лісу. В інші роки не вдавалось виготовити і половини об'ємів 1879 року.

Середній чистий заробіток майстра (при виготовленні до 20 станів коліс) цього промыслу при купленому матеріалі не перевищував 40 руб. за рік.

Скупників коліс у 1880-х роках не було, але колеса мали великий попит: проблем зі збутом не було. Могричани продавали колеса на базарах і ярмарках у селах Юнаківка (10 верст), Писарівка (20 верст), Миропілля (8 верст) і в м. Суджа.

Наприкінці 1870-х років ліс значно подорожчав, що і спричинило зростання ціни на кустарну продукцію. Але зубожіння селян-споживачів змушувало їх відмовлятися від придбання навіть найнеобхідніших виробів. Зрозуміло, більшість майстрів-кустарів

утратили можливість мати додатковий заробіток. Після відміни кріпосного права, наприклад сажень³ ясеню в лісу у Великій Чернеччині коштував 20 руб., а в 1879 році — 70 руб., відповідно ціна сажня³ дров у Битиці зростає від 3–5 до 12 руб., вартість лісу на хату зростає від 10 до 60 руб. Десятина мішаного лісу в Битиці в 1861 році продавалась за ціною 200 руб., а в 1880 році уже за ціною 550–600 руб. [62, с. 108].

3.2. Виготовлення саней

У Могриці цим промыслом займалися 15 майстрів, ті, що робили й колеса. Сани майстрували переважно прості селянські, міські — лише на замовлення. Селянські сани були двох видів: сánки і сани. Після закінчення основних сільськогосподарських робіт умільці заготовляли сировину і виготовляли сани дець із жовтня по березень місяць. Полози гнули в сухопарнях (така ж конструкція як і для гнуття ободів, тільки без котла), вартість якої складала 10–15 руб. У 1879 році 10 сухопарень було у Великій Чернеччині та одна діяла в Могриці, що належала 8-ми майстрам. Інші

майстри випарювали і гнули плахи у Великій Чернеччині безкоштовно, використовуючи тільки свої дрова, або ж на місці за ціною 20 коп. за пару. Одні сани, з підготовленого матеріалу, майстер виготовляв, як правило, за 2 зимові дні. У Могриці майстри за сезон виготовляли від 200 до 300 шт. Вартість сировини для одних саней становила біля 1,15 руб., а продавали їх за ціною від 1,5 руб. до 3 руб. (без огло-

Селянські сánки

бель і бил, які коштували біля 80 коп.). Чистий прибуток майстра становив біля 1 руб. за одну штуку.

3.3. Гребінництво

Дуже відомими в нашому краї були гребені, виготовлені в Могриці. Це був окремий промысел по виготовленню гребенів для прядіння і розчісування волокон льону і конопель. Ним у 80-х роках займалися лише 12 дворів. Жоден майстер не користувався найманою працею. Допомогали лише неодружені сини. Це був досить складний вид промыслу і мало поширений. Могриця стала одним із центрів виробництва гребенів, які виготовляли тільки в м. Белгороді, Миропіллі, Мартинівці Полтавської губернії та в м. Карачов Орловської губернії.

Прядильний гребінь мोगричани називали власне **гребінь**, а розчісувальний — **гребінка**.

Гребені виготовляли двох видів: для грубої пряжі і для м'якої. Перші були широкі — 9 вершків (40 см) — і мали від 130 до 140 зубів. На гребені

для м'якої пряжі використовувався кращий матеріал, їх детальніше обробляли, зубці робились меншими і густіше. Ширина вони були 7–8 вершків (31–35,5 см) і мали 90, 100 і 110 зубів. Довжина обох видів гребенів складала 1 аршин (71 см).

Гребінки була шириною 5–6 вершків (22–27 см), довжиною — 6 вершків (26,5 см) і мали 60–70 зубців. Кількість зубців у гребенях і гребінках завжди була парною, тому що жінки, купуючи їх, завжди хотіли мати їх до пари (давні забобони, які невідомо звідки взяли).

Матеріалом для гребенів та гребінок були клен або груша, яку важко було купити. Придбавали клен мोगрицькі гребенщики взимку в монастирському лісі, що знаходився між Могрицею та Юнаківкою.

Гребінь, гребінка.
Фото Охріменко Наталії. 2020 р.

Придбане дерево розпилювали на кряжі довжиною 1 аршин (71 см). Далі кололи на дощечки, з яких сокирою витесували заготовки у вигляді лопаток. Потім їх сушили біля 3 тижнів, під час холоду — на грубках, а весною — на сонці. Висушену лопатку різними інструментами доводили до готового стану, швайкою (товсте шило) розмічали виріб і, вставивши його в отвір лавки з нахилом від себе, майстер випилював зубці.

За 1 день майстер із готових лопаток міг виготовити 8-10 гребінок і 3-4 гребеня. Всі мोगрицькі гребінщики (12 домогосподарств) за сезон виготовляли від 3 600 до 4 800 виробів. Гребінь на базарі коштував 20 коп., гребінка — 5-6 коп. Кожен кустар мав 36-50 руб. чистого річного прибутку. Гребінцевий промисел наносив велику шкоду здоров'ю майстру: падав зір і виникали проблеми з дихальними шляхами від сирості в хаті. Кустарі говорили, що „поки сина ожениш, то очі видавиш і хата промокне”.

3.4. Бондарний промисел

Частина дворів у Могриці займалась виготовленням різних ємностей з дерева. Могрицькі бондарі майстрували бочки (ємність з опуклими боками

та двома днищами, стягненими обручами), діжки (великі циліндричні посудини з плоским дном), кадовби (великі діжки, в яких на зиму квасили капуста), діжі (велика посудина для приготування тіста), бодні (низька діжа з кришкою для зберігання сала), боклагі (невеликі посудини з двома днищами для води), дійниці (посудина для доїння), цеберки (ко-

Бондар за роботою

нічна посудина з дужкою для води, дерев'яне відро). Майстри працювали переважно з листопада до початку квітня. На 1879 рік дубова бочка коштувала 3,5-3,8 руб., кадовб — 3 руб., бочка на 20 відер — 2 руб., боклага — 40-50 коп. [62, с. 37]. Готові вироби збували на місці, а також на ярмарках в Юнаківці, Писарівці, Хотіні, Стецьківці, Миропіллі.

Жлукто, діжа. Фото Охріменко Наталії. 2020 р.

3.5. Кузнечний промисел

У Могриці поширений був і кузнечний промисел для забезпечення різних потреб людей. Зокрема, кузнеці виготовляли кунські підкови, цвяхи для ковки коней, сапачки, копаниці, лопати, сокири, серпи, замки, сошники — різні інструменти. Робили також металеві речі для дверей, возів.

Здійснювали підковування коней, наварювання сошників і сокир, зубріння серпів; лагодили різні знаряддя праці. Матеріалом для ковальських виробів служили залізо, тамнянка (вид сталі), сталь косна і старий металевий брухт.

Кузні були дерев'яні або з хворосту, обмазаного глиною. Вартість плетеної кузні становила 10-20 руб., дерев'яної — 30-50 руб. Найдорожчими речами в кузні були міхи вартістю 20-25 руб., наковальня — 4 руб., лещата — 3-5 руб. та інші.

Кузнеці в 1879 році продавали копаниці за 0,5-1 руб., сапачки — 10-15 коп., лопати — 20 коп., сокири — 0,5-1 руб., а підкувати коня (одну ногу) коштувало 5 коп., наварити сошник — 40 коп., перетягнути

124

Вироби кузнеців: ніж, копалка для буряків, копаниці, багор, сокира. Фото Кузьменко Валентини. 2020 р.

125

Вироби кузнеців: струг, пломбінатор, вила для снопів, серп. Фото Кузьменко Валентини. 2020 р.

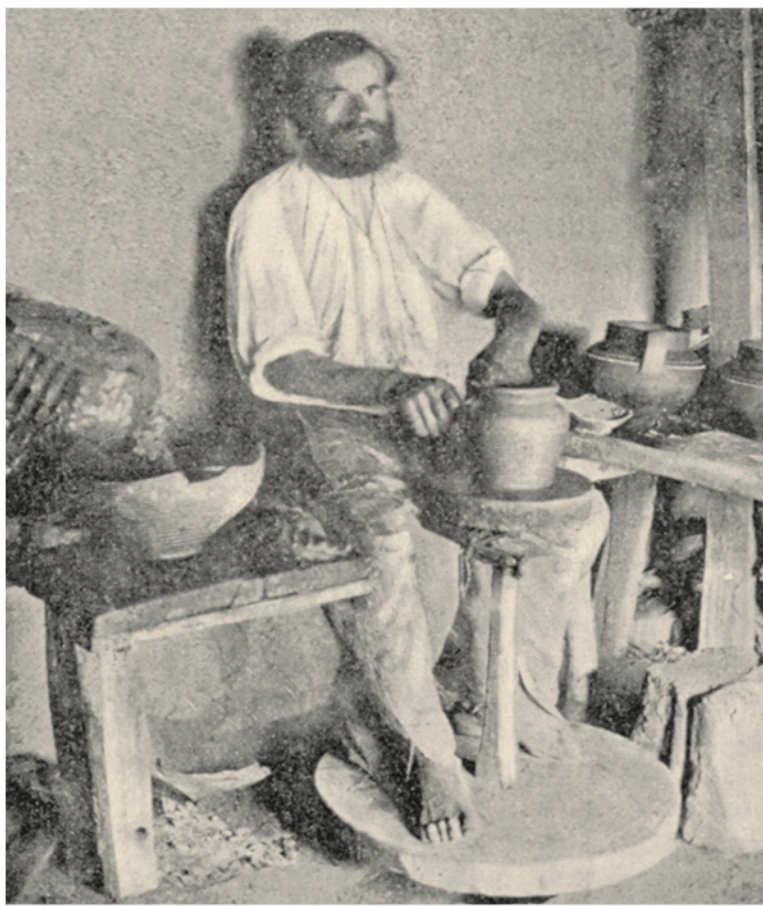
колесо — 10–15 коп., поточити сокиру — 10 коп., підзубрити серп — 10 коп., наварити сокиру — 40 коп. [62, с. 65].

3.6. Інші промисли

Гончарний промисел у Могриці набув значного поширення в 1840-х — 1860-х роках. Наявність великої кількості різних видів глини на околицях села була хорошою умовою для розвитку гончарства. Але в 1870-х роках у селі не залишилось жодного гончара, який би продовжував займатись виготовленням, як говорили в той час, синього посуду (кераміка виходила синюватого кольору через особливості її випалювання). Причина була в забороні княгинею Голіциною брати глину безкоштовно, а платити за неї — працювати в збиток.

Виготовленням знарядь праці з дерева (борони, граблі, лопати) займались у багатьох дворах села Могриці. На поч. XX ст. 2 сім'ї виготовляли плуги на продаж.

Окремо розвивалося **виробництво дуг**. Дугова лоза розводилась на присадибних ділянках шляхом висадки кілків. Один кустар упродовж трьох зимових місяців міг виготовити до 500 шт. у необробленому виді, продаючи оптом за ціною від

Гончар за роботою

4 крб. 50 коп. до 6 крб. за десяток. Ціна однієї дуги на місцевому ринку в 1904 році становила 80 коп.

Найбільш управні майстри-могричани займалися **столярним промислом**. Столяри виготовляли різного роду меблі, рами, двері та інші необхідні речі для людей.

Прядильно-ткацький промисел. Виготовлені кустарні ткацькі вироби вирізнялися великою різноманітністю. Із рослинного волокна ткали полотно

Вироби із дерева: праники, лопата для зерна, цін. Фото Охріменко Наталії. 2020 р.

Прялка, гребінь, ткацький верстат.
Фото Охріменко Наталії. 2020 р.

для сорочок, рушників, хусток, рядна. Із пряденої вовни простих овець виготовляли сукно для свит, зимових штанів і верхнього одягу — киреї чи сіряки, які одягали в негоду поверх свит.

Знаряддям ткачів були верстати, які коштували від 4 до 7 крб. З усіх видів ткацтва найбільшого поширення набуло виготовлення полотна. Цим займалися переважно жінки в кожній сім'ї. Рідко коли в них були надлишки полотна, яке можна було продати. Але окремі виробники полотна виготовляли його й на продаж.

Одним із промислів, який відходив, був **теслярський**. У Могриці була велика кількість плотників, які працювали по найму. З 90-х років XIX ст., коли після закриття Могрицької цукроварні і винокурні зменшились можливості використання своїх здібностей на місці, вони почали шукати роботу в містах та інших селах. Чоловіки-плотники наймались бригадами на декілька місяців, якщо члени родини

Коробка для сипучих матеріалів, ночви, ножна ступа.
Фото Охріменко Наталії. 2020 р.

ни могли замінити їх на роботах у своєму господарстві. Інші по 2–3 плотники наймались будувати хати по селах і повертались додому на час збирання хліба. За день роботи, наприклад в Сумах, тесля (на своїх харчах) отримував 70–80 коп.

Особливим видом промислів серед мोगричан було **корчування пеньків**. Це було особливе заняття, яким також займалися і жителі Великої Чернеччини. Як говорила моя прабабуся, Кравченко Фекла Трохимівна, на поч. XX ст. чоловіки часто ходили на „корчовку“. У 1880 році за викорчувану від пеньків десятину отримували 72 рублі, за сажень² (сажень² = 4,55 м²) — 2–3 коп.

Копаниця (знаряддя для корчування пеньків).
Фото Кузьменко Валентини. 2020 р.

Незважаючи на важкі умови праці, кустарні промисли та ті, які відходили, мали прогресивний характер із точки зору суспільного розвитку, оскільки вони втягували людей у вир сучасного життя, відриваючи їх від патріархальщини, даючи можливість отримувати додаткові заробітки.

Поширення різних промислів знайшло в Могриці відбиток на прізвищах і прізвиськах людей. Досить поширеними були або є такі прізвища: Колеснік, Гончар, Кравченко, Коваленко, Скринник, Коробченко та інші.

4. Крайни у вирі економічних відносин на рубежі XIX і XX ст.

На 1879 рік в Могриці нараховувалось 436 дворів і 2 666 жителів (1302 — чол, 1364 — жін.). Для порівняння в цей же час в Юнаківці проживало 6 396 чоловік, Стецьківці — 3 370 чоловік, Басівці — 2 943 чоловіки, Локні — 2 014 чоловік, Великій Чернеччині — 1 924 чоловіки, Битиці — 1 127 чоловік [62, с. 11].

На 1879 рік у середньому на кожен двір у Могриці припадало 7,7 осіб. Існування великих сімей у дворах пояснюється впливом звичаїв, які скла-

лись ще за часів кріпосного права, коли поміщики забороняли одруженим синам відокремлюватись від батьків. Сім'ї до відміни кріпосного права, як стверджували мोगричани в 1879 році, були більші, аніж зараз. „Тепер же (1879 рік — М. О.) ... кто заявит желание разделиться, сельская управа тотчас же отводит плец (место для усадьбы) в конце села из-под пахатной земли“. [62, с. 11–12].

Кількість жителів на 1885 рік зменшилась до 2 472 осіб при зростанні дворів до 373 [12, с. 38]. Зменшення кількості жителів Могриці можна пояснити високою смертністю, викликану хворобами. Так, у 1863 році в Сумському повіті померло 3 637 осіб, з них, діти до 1 року — 936 осіб (26%), діти від 1 до 5 років — 1 140 осіб (31%), всі інші вікові категорії — 1 561 особа (43%) [138, с. 154–155].

Через 3 роки (на 01.01.1888 р.) в Могриці разом з хут. Данилівка нараховувалось 3 210 жителів. За 1888 рік народилось 200 чол., а померло — 88. Станом на 1 січня 1889 року в обох населених пунктах проживало 3 298 осіб, а в Нижній Сироватці — 8 386, Юнаківці — 6 867, Яструбиному — 4 254,

Марія Матвійвна Ліщинська (1852–192? рр.). Власниця мोगрицьких земель з 1893 р. Фото 1852 р. [160, с. 29]

Хотині — 3 188, Верхній Сироватці — 1 196 [79, с. 137, 139, 142, 144]. На 1 січня 1892 року в Могриці було 3 286 жителів, а в Данилівці — 257. За 1892 рік у селі народилось 187 дітей, а померло 93 особи, у Данилівці — відповідно 17 і 9 осіб [97, с. 136]. У 1897 році в Могриці вже проживало 3552 чоловіки, а на 1 січня 1914 року — 3 952 особи [94, с. 72].

У 1880-х роках мोगрицькими маєтностями продовжувала володіти княгиня Софія Петрівна Голіцина, яка в 1873 році вдруге одружилась з бельгійським графом Едуардом Беннінгер-Ерцевілем. Княгиня 1888 року померла в Парижі від деменції (лат. *dementia* — слабоумство).

Наступною власницею стала рідна сестра Андрія Михайловича Голіцина, княгиня **Олександра Михайлівна**, яка знаходилась

Микола Йосипович Ліщинський (1845-1914 рр.). Власник мोगрицьких земель з 1893 р. Фото 1889 р. [160, с. 29]

у шлюбі з графом Георгом Гербертом Мюнстером (1820–1902 рр.), німецьким посланником у Франції. За сімейним поділом Могриця дісталась їх тридцятирічному сину — графу **Олександру Мюнстеру**, який у 1893 році продав мोगрицькі землі **Миколі Йосиповичу** та **Марії Матвіївні Ліщинським** [127, с. 208].

Економічне становище мोगрицьких маєтностей на 1880-і роки надзвичайно погіршилось. Софія Петрівна Голіцина постійно жила в Парижі і справами практично не цікавилась. Усе вирішували на місцях управителі. Промислові підприємства технічно не переоснащувались. Виникли великі борги.

На 1885 рік у Могриці продовжував давати продукцію цегляний завод [12, с. 38].

Княгиня Софія Петрівна Голіцина віддала Могрицьку цукроварню в оренду почесному громадянину **Шубіну Олександрю Андрійовичу**. Завод розширювався. У 1885 році на ньому працювало 310 робітників. Виробництво цукру забезпечували 11 парових машин (165 кін. сил), 11 дифузорів, 2 вакууми. У цьому ж році переробили 59 900 берковців (9 812 т) цукрового буряку і виробили 51 тис. пудів (836 т) цукру на 255 тис. рублів. При заводі діяла лікарня [176, с. 608]. Але на 1891 рік мोगрицький цукровий завод вже на працював [81, с. 190, 211].

У Могриці і дотепер збереглись перекази, що власник програв цукроварню в карти. Але це не більше, ніж легенди. Завод тривалий час знаходився в оренді, не модернізувався і просто не витримав конкуренції з іншими підприємствами, які модернізувались або будувались на новій технічній основі.

На 1897 рік у Сумському повіті найбільшим підприємством по виробництву вапна був завод у Могриці, який орендував І. Бережний. Там працювало 40 робітників, а обсяг виробництва становив 25 тис. руб. [13, с. 194].

На випадок неурожаю або стихійного лиха під контролем земства місцеві громади облаштову-

вали **хлібні запасні магазини**, фактично склади зерна. Кількість зерна в ньому зберігалася із розрахунку 1 четверть (8–9 пуд.) озимого і 0,5 четверті ярового зерна на 1 ревізку душі (чоловіки). Такий магазин-склад був облаштований і в Могриці.

Сумська земська повітова управа за 1879 рік відзначала, що в Могрицькому запасному магазині зерно засипане по нормі і в достатній кількості, а в Юнаківці хліб „затхлий”, не просіяний і його „переточили” миші [70, с. 128–129].

Після чергової перевірки хлібних складів-магазинів у 1894 році повітова управа прозвітувала Сумським земським повітовим зборам, що Могрицький продовольчий магазин має „здание большое, крытое соломой з глиной, находится в исправном состоянии. Хлеб сухой, большая часть его удовлетворительного качества. По 4 закрома старой засыпки с небольшим запахом, 1,5 закрома гречихи на вид очень хорошей, но так как она давно засыпана, то наверное потеряла всхожесть и на семена не годится. Об обмене старого хлеба сделано новое распоряжение. Даниловское общество имеет продовольственный капитал”. [83, с. 77]. Сторожа мोगрицька громада при магазині не тримала, а була відповідальна особа. Як бачимо із

звіту, у Данилівці хлібний магазин відсутній, а для вирішення можливих проблем із зерном громада зібрала „продовольственный капитал”, тобто гроші, на які можна було купити зерна.

Аналізуючи стан продовольчих магазинів у Сумському повіті, можна констатувати, що громада Могриці дуже відповідально ставилась до поповнення та зберігання запасів зерна. У 1896 році вона була однією із чотирьох громад повіту, які застрахували зерно запасного магазину [84, с. 199]. На 1898 рік у Могрицькому сільському товаристві рахувалося 796 ревізьких душ і в запасному магазині повинно знаходитись 796 четвертей озимого і 398 четвертей ярового, а фактично засипали 346 четвертей і 446 четвертей відповідно [86, с. 264]. З наступного року мोगричани вже відмовились від тримання зерна в хлібному магазині і збирали тільки гроші для можливої закупки. На 1 січня 1899 року Данилівське та Могрицьке товариства відповідно зібрали „общественного продовольственного капитала 1 561 руб. и 1 212 руб.” [64, с. 209].

Значних втрат завдавали пожежі. Дуже часто вони були надзвичайно руйнівними, бо обістя зводили досить близько одне від одного і кожна будівля була вкрита соломомою. У селах були відсутні пожеж-

ні команди. У серпні 1890 року в Могриці згоріло 87 дворів. Вогонь знищив усе, бо тривалий час стояла суха погода, було дуже вітряно [80, с. 73].

Головною проблемою для населення залишалася земля, якої бракувало. У 90-х роках XIX ст. орендна плата за землю знижується. У 1870-х роках за оренду 1 десятини в рік платили 20 руб., а в 1890-х роках не завжди плата сягала 10 руб. Подесятинно орендна плата для селян зменшилась на 25% і більше. Під озимі культури вона становила близько 12 руб., під ярові — від 6 до 9 руб. На початку XX ст. землі для оренди селянам практично не було, бо її здавали великим орендарям [84, с. 108; 90, с. 1–3]. У 1908-9 рр. ціна землі, по якій вона реально продавалась, у Сумському повіті складала 300–400 руб. за десятину, Охтирському — від 260 до 360 руб., Лебединському — 250–400 руб. за десятину [93, с. 8].

З 1890-х років площі озимих культур у мोगричан продовжують зменшуватися. Це було викликано нестійкою погодою взимку. Унаслідок частих дощів, земля неодноразово оголювалась і посіви або вимерзали, або вимокали. Так, 1892 року, „дякуючи” несприятливим погодним умовам, левову частку озимини втратили [82, с. 589–590].

Сумська земська повітова управа у звіті по сільському господарству за 1895 рік констатує про зменшення посівів озимих культур на 1 308 десятин у порівнянні з 1894 роком. Урожай цукрового буряка також був низьким і не досягав 120 берковців з 1 десятини, а в середньому — близько 100 берковців.

Середні урожаї зернових культур з десятини за 1895 рік:

жито — близько 75 пудів,
пшениця — близько 80 пудів,
ячмінь і овес — близько 60 пудів.

Ціни на зерно були низькими. Пшениця відмінної якості коштувала близько 55 коп. за пуд, звичайна — близько 40 коп., а все інше зерно — близько 30 коп. за пуд [84, с. 105–107].

Урожай у селянських господарствах був нижчий від середнього по повіту. Жита із десятини збирали 35 пудів,

пшениці озимої — 30 пуд.,
пшениці ярої — 33 пуд.,
ячменю — 19 пуд.,
овса — 35 пуд.,
гречки — 15 пуд.,
проса — 29 пуд.

Селяни засівали землю неякісним посівним матеріалом, вручну. Поля зовсім не удобрювали. І висівали багато зерна: жита до 10–12 пудів на десятину, а овса, ячменю — ще більше. Урожай отримували з різними домішками, поганої якості, малоцінний. Окрім того, значні втрати урожаю викликались нашествиям шкідників на зернові культури. Сіна, соломки не вистачало для того, щоб протримати худобу до весни, і селяни змушені були продавати її восени за низькими цінами [100, с. 103].

Ще більший розрив по урожайності в селянських господарствах був у порівнянні з великими приватновласницькими господарствами, де значна увага приділялася якості посівного матеріалу, сівозмінам, удобренню полів. У 1904 році селяни з десятини збирали 54 пуд. озимого жита, а приватновласницькі — 75 пуд., озимої пшениці — 63 пуда і 80 пудів відповідно, ярої пшениці — 58 пуд. і 89 пуд. відповідно, овса — 69 пуд. і 89 пуд. відповідно, ячменю — 60 пуд. і 72 пуд., проса — 53 пуд. і 71 пуд., гречки — 38 пуд. і 43 пуд. [68, с. 108].

Для повної картини розуміння життя краян наведемо дані про середній урожай зернових культур по Сумському повіту поч. XX ст. з 1 дес. і середній висів зерна на 1 дес. (1905–1910 рр.):

жито озиме — 67,9 пуд., висів — 7,5 пуд.;
озима пшениця — 68,4 пуд., висів — 7 пуд.;
яра пшениця — 62,8 пуд., висів — 10 пуд.;
овес — 70 пуд., висів — 10,2 пуд.;
ячмінь — 66 пуд., висів — 9,6 пуд.;
гречка — 50 пуд., висів — 6,8 пуд.;
просо — 56 пуд., висів — 2,2 пуд.;
соняшник — 61 пуд.; висів — 0,8 пуд.;
картопля — 648 пуд., висів — 114 пуд.;
цукровий цуряк — 1022 пуд, висів — 2,2 пуд.
[168, с. 42].

Красномовними є дані про структуру посівів у селянських господарствах. Це цікава опосередкована інформація про спосіб життя простого люду, його життєві пріоритети, навіть про те, чим вони харчувалися щоденно.

На поч. XX ст. (1912 р.) по Сумському повіту у селянських господарствах під паром знаходилось 33% польової орної землі, 14% — під озимими зерновими культурами, 53% — ярими. У цілому, серед окремих культур провідне місце займав овес —

28%, далі жито — 27%, ячмінь — 7%, гречка — 11%, картопля — 9 %, озима пшениця — 5%, яра пшениця — 4%, цукровий буряк — 4%, просо — 1,4% [168, с. 36].

Як бачимо, земляки продовжують вимушено віддавати пріоритет жити, а звідси і перевага у споживанні житнього хліба. Наявність великої кількості домашніх тварин вимагала значної кількості овса та ячменю. Через слабку стійкість до мінливих погодних умов люди змушені зовсім мало сіяти пшениці. Великий відсоток посівів гречки та картоплі говорить про їх значення в харчуванні простих людей.

Окремо серед посівів зернових культур селянство на поч. XX ст. (1904 р.) віддавало перевагу озимому жити — 48%, далі 28,8% займав овес, 9,4% — гречка, 3,3% — яра пшениця, 2,7% — ячмінь, 1,2% — озима пшениця [68, с. 107–108].

Для забезпечення існування сім'ї селянам доводилося працювати по найму, окрім обробітку власної землі. На збиранні урожаю зернових культур у 1904 році (на харчах господаря) косар за робочий день отримував 76 коп., в'язальниця снопів — 45 коп., а на своїх харчах — відповідно 85 коп. і 53 коп. Поденна плата за молотіння ціпом зер-

на (на харчах господаря) для чоловіка складала 45 коп., для жінки — 32 коп, а на своїх харчах — відповідно 51 коп. і 39 коп. [68, с. 111–112].

За оранку під озимі зернові культури, посів зернових і боронування 1 дес. селянин отримував 4,5 руб. (1904–1908 рр.). Під час весняно-польових робіт одноденний заробіток (1906–1910 рр.) працівника на харчах господаря з конем становив 91 коп., а без коня — 38 коп., на харчах робітника — 105 коп. з конем, без коня — 47 коп. Косарю при збиранні сіна платили відповідно 57 і 71 коп., косарю при збиранні хліба — 82 і 101 коп. Протягом літа по найму працівник заробляв 49 рублів, за місяць — 10 рублів, за рік — 82 руб. У той же час селянам складно було вилізти зі злиднів, бо кінь коштував 66 руб., пара волів — 173 руб., корова — 63 руб., вівця — 7 руб. [168, с. 48, 51, 61–63, 66, 72].

Податки продовжували бути високими. У 1900-х рр. на кожного жителя лише земські збори складали 2,56 руб. [168, с. 133].

Ціни на продовольчі товари першої необхідності були наступні (1904 р., за пуд у коп.):

	літо	осінь	зима
Жито	50	51	51.
Пшениця	65	74	75.

	літо	осінь	зима
Ячмінь	41	43	45.
Овес	41	42	42.
Просо	46	47	49.
Гречка	60	58	67.
мука житня	60	65	62.
мука пшен.	90	80	65.
Крупа греч.	60	65	62.
Пшоно	81	78	81.
Картопля	12	12	14.
Масло коров'яче	26	27	30.
Говядина	9	9	9.
Баранини	8	8	8.
Свинина	9	9	8.
Сало свин.	17	19	17.
Мед	17	16	16.
Яйця десяток	13	18	19.
Куриця (штука)	35	34	36 [68, с. 113–114].

Середня вартість зерна в нашому краї за 5 років (1904–1908 рр.) у коп. за 1 пуд становила: жито — 84, пшениця — 107, ячмінь — 65, овес — 57, просо — 75, картопля — 18 [168, с. 48].

У 60-х роках XIX ст. постійних торгівельних лавок не існувало. Жителі Могриці їздили у волосний центр, де, як говорить проієрей Василь Петровсь-

кий, по „... воскресным дням устраивались весьма многолюдные базары, на которые приезжали жители соседних сел: Алексеевки, Беловод, Локни, Басовки, Могрици. В упомянутых селах в то время не

существовало никакой торговли, и лавочек совсем не было. Поэтому предметы первой необходимости в крестьянском быту можно было купить только в Юнаковке. Эти воскресные базары имели весь-

Ярмарка в селі. Листівка поч. XX ст.

ма вредное влияние на юнаковцев, а еще более на соседних жителей тем, что в воскресные дни отвлекали народ от церкви и поддерживали в народе не христианское прохождение этих дней. Церкви соседних сел по воскресным дням были, почти, пусты: все было на базаре. Народ шел туда не только для купли и продажи, но и как на зрелище и биржу. Здесь было шумно, весело и занимательно: много новых лиц, желанных встреч. Торговцы покрасивее разставляли свои товары, нищие, установившись или усевшись в кружки, распевали свои жалобные, назидательные канты, нередко при участии музыкальных инструментов („кобза“). Слушать эти канты, удачно выражающие душевное настроение, было умирительно и трогательно. Здесь на базаре устраивались свидания, узнавались новости; хозяева находили рабочих, рабочие находили нанимателей, устанавливались цены, заключались условия и проч., — и все это непременно оканчивалось могарычем. Водка, заманчиво предлагаемая базарными шинками с зазывающими на них вывесками, разносилась купившими по базару, и можно было наблюдать, как, компания мужчин и женщин с веселыми лицами, усевшись на воз или около — угощалась водкою и вела жаркую беседу. Людской говор, скрип телег, пение нищих наполня-

ло воздух и далеко разносилось, как шум вод многих. Довольно было побывать крестьянину на таком базаре раз-два, потом его уже неудержимо тянуло туда в воскресный день” [144, с. 217–218].

У Могриці з 1880-х років щорічно 26 серпня проходила **Володимирська ярмарка**. Правда, рішенням Сумських повітових земських зборів від 21 вересня 1889 року з невідомих причин ярмарку закрили [79, с. 94]. На 1909 рік у Могриці проходило вже 3 ярмарки: Володимирівська з 26–27 серпня, Всесвятська, яка починалась у 9-у п'ятницю після Великодня і тривала 3 дні, Знаменська 27–28 листопада [95, с. 34]. У 1914 році залишилися 3 ярмарки, але Володимирівська і Знаменська вирували 1 день [186, с. 41].

Земство в XX ст. почало приділяти увагу боротьбі з ерозією ґрунтів. Зокрема почали здійснювати заходи зі зміцнення ярів.

Великою проблемою для жителів хут. Данилівка була відсутність мосту через р. Псел. Жителі Могриці 21 травня 1909 року і 14 березня 1910 року під час сходки звертаються з проханням до Сумського повітового земства про будівництво мосту через Псел на хут. Данилівку. Через брак коштів це прохання відхилили [90, с. 175–176].

5. Уплив революційних подій 1905–1907 рр. і Столипінської аграрної реформи на життя краян

140

Криваві події 9 січня 1905 року в Петербурзі стали поштовхом до першої загальнонародної демократичної революції. 9 січня розстріляна майже трьохтисячна мирна демонстрація робітників. За даними поліції, загинуло біля 100 чоловік і 300 поранено. На знак солідарності з повсталими пролетарями в багатьох містах України відбулися виступи робітників.

У лютому 1905 року страйкували робітники міста Суми, зокрема, машинобудівного заводу Бельгійського акціонерного товариства, чавуноливарного заводу „Вулкан”, механічних майстерень Погуляйченка, Павлівського рафінадного заводу Павла Харитоненка. Вимоги робітників мали економічний характер. Підприємці в більшості випадків задовольняли вимоги і виступи поступово припинилися.

Робітники Сумсько-Степанівського цукрового заводу провели першотравневу сходку, на якій обговорювали об'єднання зусиль робітників для про-

ведення революції, передачі фабрик і заводів робітникам, а землю — селянам [191, с. 73].

Серед населення Сумського повіту в 1905 році набирала популярності та впливу „Селянська спілка”, очолювана відставним прапорщиком Антоном Петровичем Щербаком та головою Сумської повітової земської управи Павлом Михайловичем Линтварьовим. На місцях створювались селянські комітети. Юнаківський селянський комітет очолювали лікарі Олексій Агішевський та Людмила Семенова. За спогадами жителя с. Могриця Коваленка Андрія Івановича, до „Селянської спілки” вступив Артеменко К. Ф. та інші жителі Могриці [49, арк.110; 51, арк. 66, 73].

Поряд із Могрицею існував **хут. Псел**, що належав Софронівській пустині. На 1866 рік „Псельская пустош” мала 1 423 дес. 2 192 сажні² [87, с. 23]. У 1905 році ченцям належало вже 392 дес. (427,28 га) пахотної і сінокісної землі та 1 040 дес. (1 133,6 га) лісу різних порід [178, с. 320].

На початку грудня 1905 року жителі Могриці та інших навколишніх сіл почали самовільно рубати ліс Софронівської пустині. Ціни на деревину селяни встановлювали самостійно, забираючи її фактично задарма. Настоятель 11 груд-

ня 1905 року звертався до Сумського ісправника з проханням прислати війська і захисти власність пустині. Звернення залишилось без відповіді. У грудні 1905 року сільські комітети Юнаківської волості склали вимоги до Псільської пустині, щоб їм дозволили вирубати ділянку монастирського лісу для власних потреб. Представники сільських комітетів в ультимативній формі зажадали від завідувачого монастирським господарством ієромонаха Митрофана прийняття умови селян, а, якщо їхні вимоги будуть відхилені, то вони через 3 дні вирубають увесь ліс. Ченці змушені були погодитись з умовами селянських комітетів і 13 грудня 1905 року селяни, „явившись в громадном количестве с подводами”, вирубали до 50 дес. (54,5 га) [178, с. 321].

Після придушення революції 1905–1907 рр. царський уряд збагнув, що лише репресіями неможливо зняти соціальну напругу в суспільстві. Аграрне питання було однією з головних причин революції, вирішити яке запропонував голова Ради Міністрів Петро Столипін. Схвалений Державною Думою 14 червня 1910 р. закон передбачав комплекс заходів, які стали називатись Столипінська аграрна реформа.

Перебуваючи в общині, селянин мав землю в декількох місцях. Одним із положень реформи передбачалось руйнування селянської общини і закріплення у приватну власність за кожним домогосподарем його земельних ділянок. Селянин міг вимагати виділення землі в одному масиві — „відрубі”, до якого можна приєднати свою присадибну землю і перенести сюди свої будівлі, утворюючи „хутір”.

Частина жителів Могриці скористались своїми правами і населили хутори: Хомовський, Сатков, Гриценко, Козачка, Бабаков, Михайличенко, Середній, Циганський, Бережного.

Хутір Хомовський виник на землях роду Хомовських. Іван Антонович Хомовський ще в 1874 році мав суконну фабрику в Юнаківці. Накопивши капітал, Хомовські придбали землю і на території нинішньої Могрицької сільської ради.

Хутори Бабаков, Сатков, Гриценко, Михайличенко, Бережний отримали назви від прізвищ власників. Ілля Титович Бережний (власник земель в районі с. Пушкарівка, орендар вапняних заводів) орендував мोगрицький вапняний завод та оселив хутір на своїх землях.

Назвище хутора Середній йде від Середнього яру, який зустрічається ще в I пол. XIX ст.

141

На 1 січня 1914 року в Данилівці проживало 264 чоловіки (за 1913 рік народилось 8 осіб, померло 6),

Могриця + хут. Софіївський — 3 952 осіб (народ. — 195, померло 99),

економія Псільська (Монашеский) — 23 чол.,

хут. Середній — 4 чол.,

хут. Хомовський — 1 чол.,

хут. Михайличенко — 3 чол.,

хут. Козачка — 1 чол.,

хут. Гриценка — 2 чол.,

хут. Сатков — 1 чол.,

ек. Олександрівська — 13 чол.,

хут. Бабаков — 1 чол.,

хут. Бережного — 1 чол. [94, с. 70–71].

8 червня 1914 року власник могрицьких земель Микола Йосипович Лецинський помер у віці 69 років. Спадкоємцем був його син **Іван Миколайович Лецинський**. Цікава й неординарна особистість. Одним із перших у Сумах (1900 р.) він придбав автомобіль, згодом маючи значний парк автомобілів різних марок. Брав участь в автопробігах, здійснював тривалі автомобільні подорожі по країнах Європи. У 1910-х рр. здійснив технічну реконструкцію Кияницького цукрового заводу. У 1916 році викупив у

Фрагмент карти Сумського повіту. 1917 р.

спадкоємців Строганових перлину архітектури Лівобережжя — палац, побудований на початку XIX ст. М. І. Комбурлеєм. Іван Миколайович планував реставрувати палац. Помер у 1919 році від грипу-іспанки на одній із залізничних станцій півдня Росії. Місце поховання невідоме.

У 1900-х роках податки продовжували бути високими. На кожного жителя лише земські збори складали 2,56 руб. [168, с. 133]. Краєни і далі тяжко працювали. Інколи роки були — як казали могричани — зовсім недорідні. Таким „недорідним” став 1911 рік. Узимку 1910/11 року озимина вимерзла. У квітні-травні 1911 року була велика засуха. Дощі пішли лише в червні. Урожаї зернових були дуже низькі. Але добре, що вийшов високий урожай картоплі [91, с. 321].

Могричани в 1914 році мали хороший урожай озимих культур, бо після посіву було достатньо до-

Іван Миколайович Ліцинський
(1881 — 1919 рр.).

Фото 1916 р. [160, с. 31]

щів. Від ярих культур отримали гірші врожаї. Весна була ранньою, без дощів і вітряною. Влітку також во-логи було недостатньо. Селяни в середньому отримали 85 пудів жита з десятини, 93 пуди — озимої пшениці, 50 пудів — ярої пшениці, 63 пуди — овса, ячміню — 43 пуди, проса — 91 пуд, гречки — 38 пудів [92, с. 82].

У 1910-х роках можливості економічно розвиватись, брати в оренду і купувати землю, купувати худобу надзвичайно звужуються. Красномовними в цьому відношенні є ціни на худобу. Середня ціна (в руб.) становила:

	1907-1910 рр.	1913 р.	1915 р.
Коня	66	112	126.
Пари волів	173	192	295.
Корови	63	87	97.
Вівці	6,7	7	8,3

[159, с. 104–105].

Важливу роль у забезпеченні населення товарами відігравала кооперація. У Могриці на 1916 рік

діяли споживче та кредитне товариства. Споживче товариство давало можливість могричанам об'єднувати зусилля для спільної закупівлі товарів широкого вжитку. Через кредитне товариство була можливість краянам отримувати кредитні кошти для придбання засобів виробництва, зокрема, сакських та однокінних плугів кустарного виробництва.

6. Розвиток освіти

Відміна кріпосного права вимагала кардинальних змін в усіх сферах суспільного життя. Однією із ключових проблем був низький рівень грамотності населення.

Реформа початкової освіти змістово визначалася Положенням про початкові народні училища 1864 року. Згідно з цим Положенням до початкових народних училищ належали:

а) початкові училища різних найменувань, що утримувались як за рахунок державних коштів, так і місцевих товариств та приватних осіб, і підпорядковувалися Міністерству народної освіти, міністерству державних скарбів тощо;

б) церковно-парафіяльні училища духовного відомства.

Найпоширенішими початковими закладами були сільські однокласні та двокласні училища Міністерства народної освіти з трирічними і п'ятирічними курсами навчання, де разом навчалися хлопчики та дівчатка. Із коштів Міністерства народної освіти на поч. XX ст. на однокласне училище виділялося не більше 226 рублів. На кожне однокласне училище призначався один учитель і один законовчитель, на двокласне — два вчителі й один законовчитель. У деяких школах були помічники вчителя випускники двокласних училищ, які готувалися до вступу в учительську семінарію.

Училища відкривалися й утримувалися за кошти місцевих громад. В однокласних училищах обов'язково викладалися Закон Божий, російська мова з чистописанням, арифметика. Історія, географія, природознавство, церковний спів і креслення — у двокласних училищах. Залежно від можливостей могли запроваджуватися додаткові заняття з гімнастики та ремесел для хлопчиків, рукоділля для дівчаток, а також заняття із садівництва, городництва, бджільництва [134, с. 100–101].

Як ми знаємо, Могриця була одним із перших населених пунктів нашого краю, де в 1854 році відкрили навчальний заклад — церковно-пара-

фіяльну школу. Тут священник навчав читати церковнослов'янською мовою, письму, рахунку, церковному співу. Діти навчалися в будинку, наданому Голіциними. Місцезорозташування парафіяльної школи невідоме.

Історія не залишила нам свідчень про могрицьку школу, але є описи юнаківської церковно-парафіяльної школи, яке дасть нам уяву про школу 1860-х років: „Здание школы было деревянное, крытое соломой, ветхое, с многочисленными под-

порками. Просторные холодные сени и огромная светлая комната составляли внутреннее помещение школы. В школе стояли громоздкие большие, высокие, совершенно неудобные для занятий, скамьи и большой шкаф с множеством книг в красивых переплетах. На переплетах этих книг значилось: „Правила артиллерийского учения т. 1“ и подобные. Эти книги владелец имения передал в училище из своей библиотеки. Других книг в училище не было, кроме немногих растрепанных

Школярі земського початкового народного училища. Фото поч. XX ст.

учебников. Мальчиков в школе обучалось 70, школа называлась „приходскою“. Ближайшим начальником школы считался смотритель Сумского уездного училища (никогда нами невиданный). Эта старая школа выпускала мальчиков 14–15 летних хорошо развитых, твердо обученных и с добрым направлением. Многие из питомцев этой школы в настоящее время занимают выдающееся, а некоторые и высокое положение. Книг для чтения ни в школе, ни в слободе не было; никто не выписывал ни одной газеты” [144, с. 217].

У Сумському повіті на 1866 рік кількість грамотних людей становила лише 7,4%. По різних вікових групах ситуація була наступна:

	чол.	жін.
Від 7 до 10 років	9,85%	3,98%.
Від 10 до 14 років	15,64%	6,1%.
Від 14 до 18 років	12,17%	3,86%.
Від 18 до 60 років	10,23%	2,89%.
Разом	11,3%	3,45% [140, с. 234].

По окремих населених пунктах найбільший відсоток грамотних жителів проживало в Юнаківці — 13,72%, далі: в Сумах — 13,43%, Стецьківці — 9,38%, Битиці — 6,4%, Старому Селі — 5,27%, Басівці — 4,36%, Нижній Сироватці — 3,74%,

Хотині — 3,49%, Біловодах — 3,14%, Яструбиному — 2,12% [140, с. 244, 248].

На 1866 рік у Могриці грамотних людей було 5,8%. У селі проживало 568 осіб віком від 7 до 18 років і з них лише 16 уміли читати та писати, це становило 2,8%. Жителів від 18 до 60 років — 1 374 особи, з них грамотних — 97 чоловік (7,05%) [140, с. 249–250].

Взагалі, в 1868 році із 27 волосних старшин Сумського повіту грамотними вважались 9, але тільки 3 з них могли написати своє прізвище. На весь повіт було лише 20 шкіл. У Могриці в цей час у церковно-парафіяльній школі дітей навчав диякон [140, с. 228].

Завдяки спільним зусиллям Сумського повітового земства та Могрицької сільської громади **15 вересня 1875 року відкрили Могрицьке початкове однокласне народне училище** з 3-річним терміном навчання. 1 листопада 1876 року в народному училищі всього було 62 учні (51 хл., 11 дівч.). У 1 класі навчалось 34 учні (28 хл., 6 дівч.), у 2 класі — 28 учнів (23 хл., 5 дівч.). В кінці року із 62 учнів складали іспит 55 дітей (1 клас — 32 учні, 2 клас — 23 учні). На утримання училища сільська громада збирала 150 руб., Сумське повітове земство направи-

ло 86 руб. 7 коп., окремі особи пожертвували 50 руб. 76 коп. і всього вийшло 286 руб. 83 коп. На зарплату законоучителю використали 36 руб., зарплату учительці — 180 руб., на опалення — 15 руб., на придбання меблів — 6 руб., на придбання навчальних посібників — 13 руб. 83 коп. Першою учителькою в історії училища була Вертеловська Таїсія Федорівна, випускниця Харківського єпархіального училища. Законоучитель (викладав Закон Божий) — священник, отець Іван Чефранов — настоятель могрицького Володимирського храму. Попечитель училища — Сумський тимчасовий 2-ї гільдії купець Василь Харитонович Чистяков [66, с. 120–121].

В якому приміщенні спершу розміщувалось народне училище — невідомо.

У 1879 році у повіті було 26 земських училищ. У жовтні комісія Сумської земської управи перевіряла стан народних училищ і серед 7 училищ з великою кількістю недоліків було і Могрицьке училище. У всіх 7 приміщеннях необхідно відремонтувати підлогу, печі, вікна, двері. Будівлі училищ не обнесені огорожею, не побудовані сарайчики для зберігання дров. Також відсутні „отхожие места и дети в зимнее время бегают в отдаленные места и простуживаются“. На 1880/81 навчальний рік Сумське

повітове земство і сільська громада виділили по 215 руб. на утримання Могрицького училища [70, с. 253, 343, 390–391].

Рішенням Сумських земських повітових зборів у 1880 році попечителем Могрицького училища затвердили Кіленського Володимира Івановича, але Харківська губернська училищна рада його не затвердила, бо не було погодження Могрицької сільської громади. Могрицька громада запропонувала обрати попечителем училища Шубіна Миколу Федоровича. Повітові земські збори змушені були підтримати кандидатуру Шубіна М. Ф., щоб його погодила губернська училищна рада [72, с. 165–166].

До речі, Шубін М. Ф. тривалий час у Могриці орендував цукровий завод і значну частину земель Голіциних. Попечитель мав значний вплив на організацію навчального процесу, допомагав навчальному закладу фінансово. Могрицька громада, добре знаючи Шубіна М. Ф., на сільському сході і зупинилась на його кандидатурі попечителя училища.

Знаковим роком в історії освіти Могриці став 1883 рік. Сумські земські повітові збори 6 травня 1883 року прийняли рішення побудувати нове приміщення для Могрицького народного учили-

Будівля Могрицького земського початкового училища, зведена в 1883–1884 рр. Фото 1970-х рр. (особистий архів Левенця Олександра Лаврентійовича)

ща. Наприкінці вересня 1883 року будівельні роботи майже завершили. Будівлю звели з цегли. Товщина стін складала 1 аршин. До 1 листопада повинні були пофарбувати кришу, закінчити зводити печі, пофарбувати двері та вікна. Внутрішні штукатурні роботи планували провести пізніше [73, с. 256–257].

Могрицьке народне училище у 1884 році відносилося до училищ 2-го розряду (поділ на розряди відбувався по кількості учнів). Кошти на утримання таких навчальних закладів протягом року мали наступну структуру:

призначення	земство	громада	всього
Законовчителю	30 руб.	30 руб.	60 руб.
Учителю	180 руб.	120 руб.	300 руб.
Сторожу	21 руб.	21 руб.	42 руб.
Опалення	28,5 руб.	11,5 руб.	40 руб.
На навчальні посібники	20 руб.	20 руб.	40 руб.
На класні меблі і ремонт	12,5 руб.	12,5 руб.	25 руб.

Всього 292 руб. 215 руб. 507 руб. Окрім того, кошторисом земства передбачалось виділення на кожен школу по 15 руб. для підписки газет [73, с. 250, 252].

Повітове земство приділяє значну увагу розвитку мережі початкових навчальних закладів. У 1883/84 навчальному році в Сумському повіті на утриманні земства знаходилося 38 народних училища і 2 зразкових училища в Юнаківці та Нижній Сироватці, що підпорядковувалися Міністерству народної освіти. Наприкінці навчального року в них навчалось 3 258 учнів (2 685 хл., 573 дівч.), але на іспити з'явилося лише 2 230 дітей (1 752 хл., 478 дівч.). Найбільший по повіту відсоток тих, хто закінчив школу, був у Могрицькому училищі (17%) серед кращих Терешківське і Сумське Засумське училища (13%), Ульяновське училище (12%), а найменше закінчили навчання у Басівському (4%) і Олексіївському (1%) училищах [74, с. 137].

Згідно звіту інспектора народних училищ Сумського повіту А. Кириллова, в 1892/93 навчальному році діти навчались у 77 школах, з них 6 підпорядковувались Міністерству народної освіти, 44 школи були у віданні Сумської повітової училищної ради, 27 шкіл — Сумського повітового відділення Харківського єпархіальної училищної ради. Населення повіту складало 227 776 чоловік, тобто 1 школа приходилась на 2 958 чоловік і

1 учень — на 35 чоловік. Всього відвідувало навчальні заклади 6 530 учнів (5 145 хл., 1 385 дівч.). Більше половини учнів шкільного віку не мали змоги віднавчатись через малу кількість шкіл або їхню віддаленість від населених пунктів [97, с. 295].

У 1893 році кількість шкіл у Сумському повіті зросла до 82, а в 1894 році — до 97. Збільшення відбулось за рахунок відкриття нових церковно-парафіяльних шкіл [83, с. 132]. У 1895/96 навчальному році здобувати освіту в повіті можна було вже у 120 навчальних закладах, з них 116 — це початкові училища. Охоплення навчанням не перевищувало 50% дітей шкільного віку. Серед дівчаток шкільного віку навчались лише біля 10% і така ситуація не змінювалась з початку 1880-х років [73, с. 231; 84, с. 276–277].

Тривалий час структура навчального процесу не була визначена. Учителі на свій розсуд визначали кількість годин на вивчення кожного предмета. Лише більш ніж через 30 років існування земських шкіл (у 1896 р.) з'явилася перша офіційна програма Міністерства народної освіти (і то як зразок) „Приблизні програми предметів, що викладаються в народних училищах відомства Міністерства народної освіти” 1897 р. передбачали в одноклас-

них училищах таке тижневе навантаження:

Закон Божий — 6 год.

Церковнослов'янська грамота — 3 год.

Російська мова — 8 год.

Чистописання — 2 год.

Арифметика — 5 год.

Співи — 3 год.

Цікавими є критерії знань учнів однокласної земської школи:

”1) перший рік навчання: учень, який вступив у жовтні, не знаючи ані читання, ані письма, повинен був читати по складах; 1 березня такий учень повинен читати російською та слов'янською мовами з дотриманням розділових знаків, не на розспів, і настільки свідомо, щоб надати відгук про два рядки, що були прочитані ним з незнайомої книги самого доступного змісту. До того ж часу учень повинен зуміти прочитати напам'ять, безпомилково молитви „Отче наш”, „Достойно есть”, „Царю небесный”, розуміючи слова, які він промовляє. Такий учень повинен до 1 березня змогти передати своїми словами, письмово, усну розповідь екзаменатора, що на папері складе близько 5 рядків; крім того, цей учень повинен без помилок у звуках писати диктанти з важкими словами. Цей учень повинен роз-

Свидѣтельство.

Сумскій уѣздный Училищный Совѣтъ снѣмъ удостовѣряетъ, что сынъ *крестянина села Чернотинска*

Митенко

Георгіи Евгеніевъ,

православнаго

Броисповѣданія,

родившійся *26 мая* 188*2* года, успѣшно окончилъ курсъ ученія въ *Б. Чернотинскомъ* начальномъ народномъ училищѣ, а потому имѣетъ право на льготу, установленную пунктомъ 4-мъ статьи 56-й *Глава* о воинской повинности.

Выдано *1* числа *сентября* мѣсяца 189*7* года.

Предсѣдатель Совѣта *А. П. Даниловъ*

Инспекторъ народныхъ училищъ *Ш. П. Богдановъ*

Члены

повідати екзаменатору своїми словами казочки з „Рідного слова” Ушинського й відповідати на всі запитання, які можуть бути поставлені на 15 перших уроках „Рідного Слова”.

2) Другий рік навчання:

а) перший випадок: якщо навчання тривало весною першого навчального року, після 1 березня до Троїці, для більшості учнів. До 1 березня другого року навчання такі учні повинні вміти розповісти своїми словами різні епізоди з життя Спасителя, за винятком притч і бесід Христових, а також назвати ті річні свята, коли ці події вшановуються; вони повинні зуміти правильно прочитати символи віри. Учні повинні вільно, свідомо і виразно читати російською мовою будь-яку книгу для молодшого віку і письмово викласти зміст оповідання в одну друковану сторінку; вони повинні читати слов'янською мовою так швидко, як і російською. Закінчивши вправи всієї першої частини „Рідного слова” після 1 березня в першому навчальному році, учні до 1 березня другого навчального року повинні відповісти на всі запитання, що стосуються цих вправ, а також, не перечитуючи в присутності екзаменатора, розповісти ділові статті з 2-ї частини „Рідного

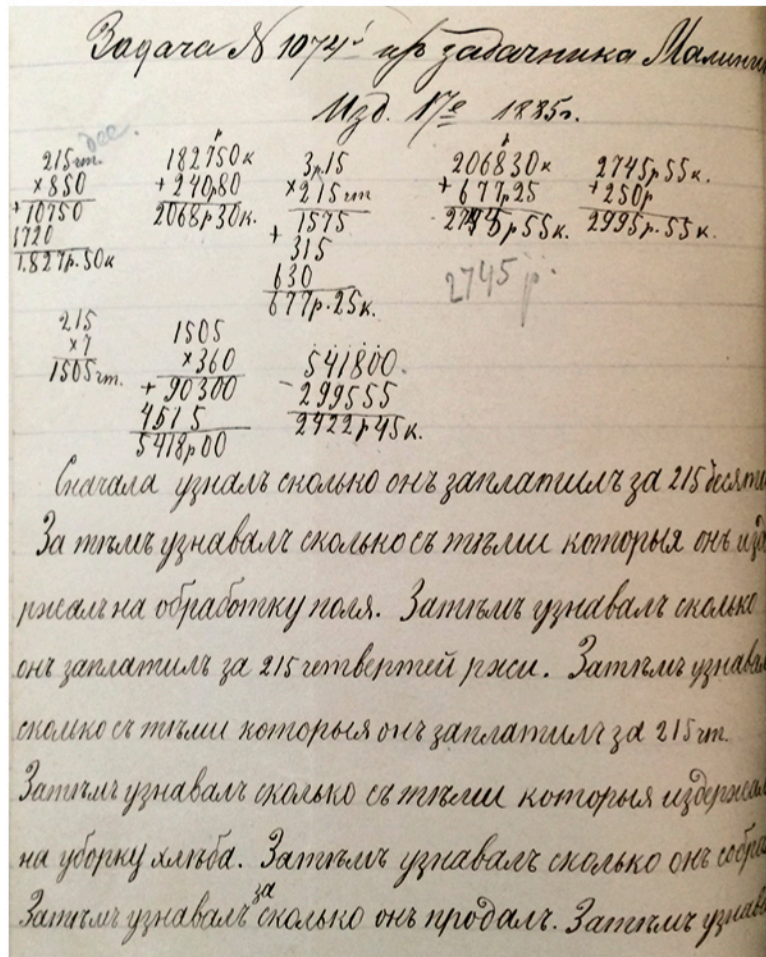

слова". Ці учні повинні розуміти значення масштабу і, по-можливості, креслити плани з натури; визначати схожість та різницю між предметами, які їм назве екзаменатор. Учні пишуть числа до мільйону з роздробленням їх на розряди одиниць, в умі вирішують задачі до 20, визначаючи дії, та письмово — задачі на складання і віднімання. Такі учні повинні писати чітко, більшість повинна писати по одній лінії;

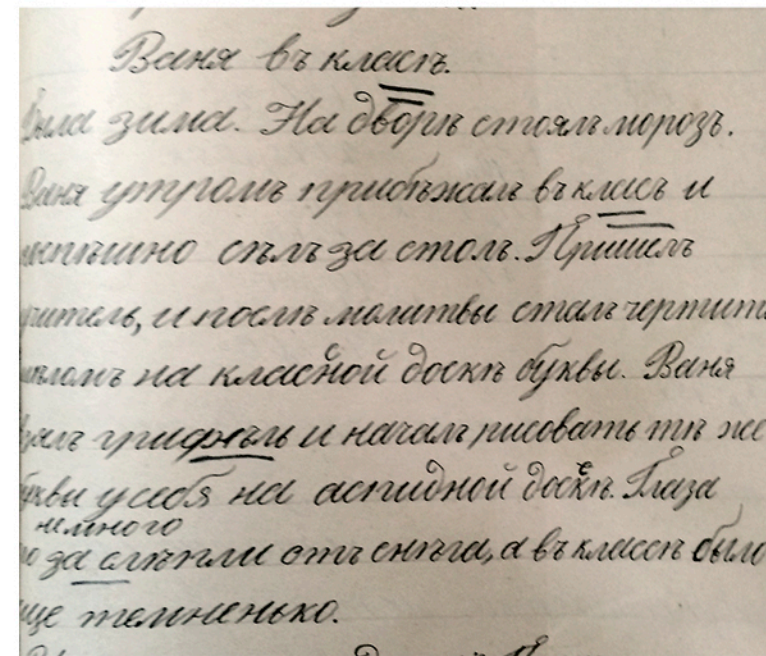
б) другий випадок: якщо навчання припинилося в березні першого навчального року і поновилося у жовтні, то програма іспиту, порівняно з першим випадком, зміниться: екзаменатор не вимагає від учнів знайомства з вправами другої частини „Рідного слова” (порівняння і плани), а обмежується вимогами, щоб вони уміли розповісти ділові статті з цієї книги, не перерисовуючи їх при цьому; в умі вирішують задачі тільки до 10, а письмово — задачі на складання; решта питань залишається такою ж.

3) Третій рік навчання:

а) перший випадок. Учні передають своїми словами все, що їм викладалося у цьому і в попередньому роках з „ветхозаветной” і „новозаветной” історії; вони свідомо читають слов'янський текст з

Євангелія, вирішують задачі в умі до 100 та письмово на перші чотири дії з простими числами; вони повинні вміти передати зміст 2-го розділу першої частини „Детского мира” Ушинського й усіх розділів книги „Свет Божий” (світосназдо); не ро-

Екзаменаційні роботи випускників земського початкового училища. 1885 р.

бити при написанні твору грубих орфографічних помилок;

б) другий випадок: якщо навчання припинилося у березні другого року навчання, тоді на 1 березня третього року навчання екзаменаційні вимоги на екзамені змінюються, порівняно з першим випадком: екзаменатор проводить іспит учнів на уміння порівнювати предмети і креслення планів, у вирішенні в умі задач до 50 та самих легких задач на чотири дії” [194, с. 46–47].

Значна частина учнів Могрицького початкового училища не до кінця використовувала можливість здобувати знання і формувати своє майбутнє. Діти часто не відвідували училище через хворобу, „бездорожжє”, „по недостатку одежды и обуви”, „по причине ненастья, стужи”. Більшість дітей протягом року залишала школу, не з’являлась на іспити і не закінчувала курс навчання.

Так, у 1884 році 17% учнів Могрицького училища закінчили навчальний курс, це був найвищий відсоток серед усіх закладів Сумського повіту. А вже у 1886/87 і 1887/88 навчальному роках цей показник був найнижчий по повіту і становив лише 3%. Узагалі, окрім 1884 року, за перші 15 років існування народного училища в Могриці його закінчували не

більше 10% учнів, це притому, що навчатись могли не більше половини дітей шкільного віку через відсутність місця в закладі. Якщо першокласником ставала лише кожна 2 дитина, то як же багато було безграмотних або малограмотних дітей у селі [74, с. 137; 77, с. 159; 78, с. 143; 80, с. 145].

Кількість дітей у селі зростає і питання охоплення їх навчанням у 1890-х роках стає надзвичайно актуальним. Інспектор народних училищ Сумського повіту ініціював призначення ще одного вчителя в Могрицьке початкове училище. Це потребувало додаткових коштів на утримання закладу, частину яких повинна була взяти на себе Могрицька сільська громада. Сходка селян с. Могриця 12 вересня 1893 року підтримала пропозицію інспектора народних училищ і зобов'язалася взяти на себе половину витрат по утриманню другого учителя [97, с. 311].

Сумська повітова училищна рада у рішенні від 8 червня 1895 року звертається з клопотанням до Сумського повітового земства про грошову винагороду для вчителя Могрицького училища Івана Долженка [151, с. 144].

Дуже багато цікавої інформації отримуємо із заяви законоучителя Могрицького народного училища священника Єфима Ястремського інспекто-

ру народних училищ Сумського повіту (збережена орфографія оригіналу). „С 1894 года Могрицкое земское училище преобразовано в училище 2 разряда по случаю увеличения в оном школьников с 60 до 130 человек, для чего определена и другая должность учителя в оном училище, с определенным окладом жалованья.

А так как все другие земские народные училища 2-го разряда Сумского уезда имеют оклады жалованья для законоучителей не менее 100 рублей, между тем как в Могрицком земском училище законоучитель доселе получает жалованье меньшего разряда, т.е. всего 60 руб. в год. То предложив на благосклонное внимание и рассмотрение сего заявления Сумскому уездному земскому собранию, покорнейше прошу Ваше Высокоблагородие хлопотать у одного Сумского земского собрания об определении и для Могрицкого земского училища сторублевого оклада законоучительского жалования, т.е. о добавлении к 60 рублям еще 40 рублей с января 1896 года.

О трудах и успехах моих, как законоучителя, в оном училище, я имею честь при сем представить письменное удостоверение благодарности законоучителю одного училища Ястремскому от Сумского

уездного училищного совета за вполне удовлетворительную постановку дела обучения в Могрицком земском училище. 1895 года 15 сентября. К сему заявлению законоучитель Могрицкого земского училища, священник Ефимий Ястремский” [151, с. 147].

Надзвичайні збори Сумського повітового земства 10 листопада 1898 року затвердили мережу шкільних районів Сумського повіту. Для прийняття цього рішення була проведена велика підготовча робота: провели облік дітей шкільного віку, поділили увесь повіт на 100 шкільних райони з тим розрахунком, щоб школа знаходилась на віддалі не більше 3-ох верст від населеного пункту. При плануванні будівництва нових шкіл передбачалось, щоб в них навчатиметься не менше 30 учнів. Затверджена шкільна мережа повіту передбачала будівництво 44 нових навчальних закладів [98, с. 27–28].

Село Могриця разом з хут. Софіївка склали могрицьких шкільний район. На 1898 рік в ньому нарахувалося 380 дітей шкільного віку. З них у Могрицькому земському училищі, де з 1894 року було вже 2 класи-комплекти та Могрицькій церковно-парафіяльній школі навчалось 200 дітей (157 хл., 43 дівч.). Поза навчальними закладами залишалось ще 180 дітей (39 хл., 141 дівч.) віком від 8 до 12 ро-

ків, бо просто не було місця у навчальних закладах [98, с. 32–33].

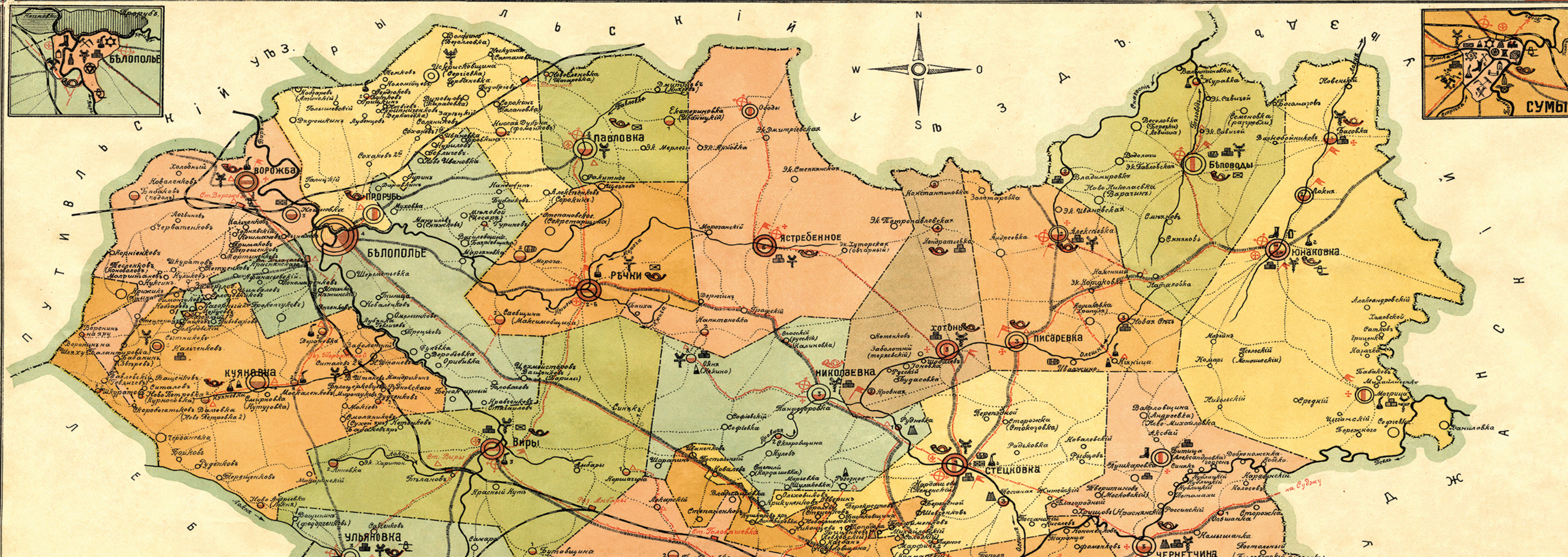
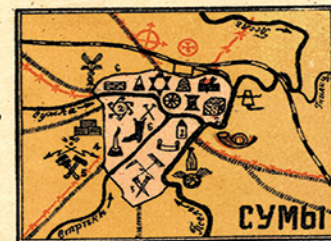
Цікава ситуація виникла з хут. Данилівка, де проживало 36 дітей (21 хл., 15 дівч.) шкільного віку. Данилівка відносилась до приходу могрицького Володимирського храму, але до могрицького шкільного району вона не була віднесена через віддаленість більше ніж на 3 версти від школи в Могриці [98, с. 32–33].

Як бачимо, в Могриці на 1898 рік 47% дітей шкільного віку не відвідували школу, через її переповненість, а серед дівчаток шкільного віку 76,6% залишались поза школою. Вихід із цієї ситуації був один: будівництво нового приміщення школи або прибудова до вже існуючого. Але через брак коштів повітове земство поки що не бралось за розширення Могрицького двокласного училища.

Правда, з 1898 року почала функціонувати недільна школа для дівчаток (кількість відвідувачів вияснити не вдалось). На жаль, з вересня 1902 року вона припинила свою діяльність [67, с. 162].

Могрицька сходка домовласників (повинно бути присутніх не менше 50%) 1 листопада 1898 року прийняла рішення про вибір попечителем Могрицького земського училища Дмитра

съ указаніемъ дѣленія уѣзда на волости и медицинскіе участки, земскихъ почтовыхъ станцій, телефонныхъ центральныхъ станцій и абонентовъ, земск. лечебницъ, фельдшерскихъ пунктовъ и школъ, правительственныхъ почтовыхъ и телеграфныхъ отдѣленій и проч. ≈

Масштабъ - въ Дюимъ 3 версты

		ТАБЛИЦА РАЗСТОЯНИИ МЕЖДУ СТАНЦИЯМИ																																
п/п	стан.	Сум.	п/п																															
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28				
1	Сумы	27	48	36	43	12	30	25	55	46	27	18	20	35	20	45	50	35	14	13	25	30	42	20	10	36	35							
2	Львостовки	27	36	10	18	39	34	23	44	46	7	45	22	44	7	3	40	26	32	14	52	47	33	27	12	16	Сумы	27						
3	Боголах	46	36	—	45	54	58	16	71	8	9	29	64	27	26	42	14	4	11	32	36	45	76	18	36	49	58	20	Боголах	3				
4	Боговод	36	10	45	—	8	48	44	61	54	59	17	54	31	54	16	56	50	35	41	23	54	66	53	22	29	8	26	Львостовки	12				
5	Басовки	4	16	54	8	—	43	52	50	62	67	25	49	38	62	23	64	53	43	29	59	61	30	26	7	54	Будыка	12						
6	А. Свиробат	12	39	58	48	43	—	42	8	67	58	39	8	32	54	32	37	62	47	26	26	37	18	54	52	15	35	47	Вире	4				
7	Вире	30	34	16	44	52	42	—	56	32	17	27	48	24	10	39	28	10	16	34	29	60	9	33	45	56	18	Вире	4					
8	А. Бодька	25	32	71	61	50	8	55	—	80	71	52	14	45	68	43	70	73	60	39	36	50	20	67	43	23	45	А. Бодька	1					
9	Ворохоб	55	44	8	54	62	67	32	60	—	13	37	73	35	31	50	22	4	19	40	44	54	84	24	44	57	66	28	Ворохоб	1				
10	Азюков	16	46	9	50	57	16	71	13	42	64	39	18	54	22	12	18	41	49	31	76	11	48	66	70	33	Ворохоб	9						
11	Кондратьевки	27	7	29	17	25	39	27	52	37	—	45	17	37	7	22	33	18	30	14	43	69	36	8	27	19	3	Вире	27					
12	А. Свиробат	18	45	64	54	49	8	148	14	73	64	45	—	38	53	63	68	53	32	31	43	26	60	36	23	42	53	Свиробат	2					
13	Николовски	20	22	37	31	36	32	24	45	35	39	17	36	—	28	16	18	24	15	13	10	29	50	27	9	23	31	9	Николовски	16				
14	Николов Улук	30	44	26	54	62	54	10	60	31	58	37	53	18	—	42	27	23	19	15	38	14	68	7	37	45	89	37	Вире	10				
15	Бисаровки	25	7	42	16	23	32	39	43	50	16	57	30	15	42	—	39	45	30	25	7	36	50	49	1	18	24	Сумы	28					
16	Львостовки	45	35	14	56	64	57	20	70	22	22	63	16	27	39	—	12	9	31	28	44	75	27	33	47	41	13	Ворохоб	6					
17	Будыка	50	4																															

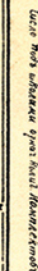
Сплошного раскраскою обозначены волости.

Подаваемая просьба: - о замеченных неправильностях сообщить Сум. Зем. Управль.

Условные знаки.

- 4
 Гимназия
 Реальное училище
 Духовное " "
 Канцлерское " "
 Учительская семинария
 Омское Христианское училище
 Высшее начальное " "
 Одноклассное училище " "
 Двухклассное " " одна из кл.
 " " " 2 класс "
 Реальное училище
 Неполный курс
 Земская лечебница
 Врачебный участок
 Земский фельдшер
 Железные дороги
 Земский " "
 Земельный " "
 Земский волосной
 Железнодорожная линия
 " станция
 Земский адвокат

Дмитровича Алфьорова. Його кандидатуру підтримали і передали на затвердження Харківської губернської училищної ради Сумські земські повітові збори [86, с. 240].

Будівлю Могрицького училища, за звітом інспектора народних училищ Сумського повіту від 1898 року, необхідно „основательно ремонтировать” [85, с. 161].

Відбуваються поступові зміни й у викладанні предметів. На 1901 рік у Могрицькому училищі додатково вивчали садівництво, огородинцтво та бджільництво. Восени та навесні проводилися додаткові практичні заняття у власному саду, на ділянці та пасіці, а взимку займалися вивченням теорії з вказаних предметів [67, с. 178].

Жителі Могриці були надзвичайно стурбовані тим, що значна частина дітей не має можливості відвідувати школу. Громади Могриці та хут. Софіївський через рішення сільських сходів неодноразово звертались до Сумської земської повітової управи (виконавчий орган повіту) вирішити дане питання. 11 жовтня 1907 року повітова управа доводить до відома сесії Сумських земських повітових зборів, що „существующая школа в с. Могрице не вмещает и половины всего коли-

чества мальчиков крестьян Могрицкого и Софиевского обществ. В виду чего эти последние ходатайствуют об устройстве нового дополнительного класса. На постройку какового вместе с библиотекою, комнатою сторожу и квартиры учителю, как того требуют правила, учрежденныя Губернским Собранием сессии 1907 года, необходимо 4 563 рубля” [69, с. 175].

На сесії Сумських земських повітових зборів 27 вересні 1908 року прийнято рішення про добудову у Могрицькому двохкомплектному земському училищі додаткового класу та інших приміщень і завершення усіх робіт до 1 вересня 1909 року. Кошторис на будівельні роботи затвердили у сумі 5 124 руб. 24 коп. Цікаво, що серед 4 шкіл, які стояли в плані будівництва, Могрицьке училище „в виду безотлагательной необходимости в нем” повинно було визначено першим [88, с. 40, 41, 183].

Добудовували приміщення училища господарським способом, розпочавши роботи вже у вересні 1908 року. Асигнування на будівництво йшли з Харківського губернського земства. Фактично витрачено 4 295,6 руб. [93, с. 153; 90, с. 193–194].

На сесії Сумських земських повітових зборів 27 вересня 1908 року затвердили проект шкільної

мережі повіту і фінансовий план з метою запровадження загального початкового навчання. Реалізувати план загальної початкової освіти передбачалось за 10 років (1909–1918 рр.) при умові, що від

Міністерства народної освіти на будівництво кожної нової школи надійде по 2 000 руб., та відповідні кошти від Харківського губернського земства [88, с. 38–40, 168–170].

Могрицьке земське початкове училище з прибудовою 1908-1909 рр. Фото 1960-х рр. (особистий архів Левенця Олександра Лаврентійовича)

У плані передбачалось, що всі діти шкільного віку (8–12 р.) повинні отримати безкоштовну початкову освіту, термін навчання — 4 роки, один учитель навчає не більше 50 дітей, школа

повинна обслуговувати місцевість радіусом у 3 версти, і згідно цієї вимоги Сумський повіт (297 населених пункти) на 122 райони. 11 населених пунктів, в тому числі і хут. Данилівка, залишились поза шкільними районами, бо знаходились більше ніж 3 версти від школи. Для забезпечення освітніми послугами дітей хут. Данилівка пропонувалось „устроить ночлежный приют“ у Могрицькому земському училищі. Для забезпечення загального початкового навчання необхідно було відкрити 230 комплектів з

Могрицька земська (на передньому плані) та церковно-парафіяльна (на другому плані) школи. Фото 1970-і рр. (особистий архів Левенця Олександра Лаврентійовича)

прибудовою нових класів у 14 школах та будівництвом нових 113 шкіл:

34 — 1-комплектних,
36 — 2-комплектних,
17 — 3-комплектних,
21 — 4-комплектних,
5 — 5-комплектних [88, с. 171, 173–175].

26 червня 1909 року був прийнятий закон про утворення при Міністерстві народної освіти шкільно-будівельного фонду, з якого на будівництво чи реконструкцію шкіл видавалися позики під 3% річних на 10 років [89, с. 66–68].

Про річну вартість утримання Могрицького 3-комплектного земського училища говорить кошторис на 1909 рік. Всього передбачалось 1 682 руб., з них 1 322 руб. фінансувало повітове земство і 360 руб. поступало від громади Могриці та хут. Софіївського:

зарплата законовчителя — 100 руб.,
зарплата 3 учителям — 900 руб.,
за завідування 3-комплектним училищем — 40 руб.,
на придбання підручників та посібників — 200 руб.,
на опалення — 234 руб.,
на освітлення — 20 руб.,
зарплата прибиральниці — 120 руб.,

на поточні витрати — 38 руб.,
на дрібний ремонт — 30 руб. [90, с. 8–9].

Для кращого розуміння освітніх процесів у селі на поч. ХХ ст. наведемо декілька загальних фактів. В 1906 році в Сумському повіті начальних закладів, які підпорядковувались земству, було 76, де працювало 72% учителів зі спеціальною освітою. При всіх училищах, в тому числі і Могрицькому, були бібліотеки для учнів з не менше ніж 100 книг. Кожного року бібліотека поповнювалась всього на 5 руб. На 1907 рік земство запланувало витратити на освіту 61 705 рублів [69, с. 166–169].

„Въ Сумскомъ уѣздѣ учителя земскихъ училищъ первые 5 лѣтъ получаютъ жалованья 300 руб., чрезъ 5 лѣтъ 350 руб., чрезъ 15 лѣтъ 400 руб. При современной дороговизнѣ предметовъ первой необходимости и это жалованье, 400 руб., слишкомъ скромно, а окладъ въ 300 руб., или при вычетѣ 6%, въ пенсіонную кассу—23 р. 50 коп. въ мѣсяцъ до того незначителенъ, что даже одинокому учителю приходится отказывать себѣ въ самомъ необходимомъ: за самый скромный столъ платятъ въ деревнѣ отъ 12 до 15 руб.; отъ 11 р. 50 к. до 8 р. 50 к. остается у него на чай и сахаръ, одежду и обувь и на удовлетвореніе всѣхъ остальныхъ потребностей культурнаго человѣка. Но положеніе его еще болѣе ухудшается, если онъ не имѣетъ квартиры при училищѣ и притомъ еще семейный человѣкъ.“

„При большинствѣ училищъ двухкомплектныхъ квартира для учителя только одна, при трехъ—четырехъ и пяти—комплектныхъ квартиръ не болѣе 2 и только въ 5 училищахъ (Вировскомъ, Нижне-Сыроватскомъ, Верхне-Сыроватскомъ, Токаревскомъ, Гребениковскомъ) по три—четыре квартиры. Остальные учителя или по два живутъ въ одной квартирѣ, или же получаютъ квартирныя деньги.“

По смѣтѣ Сумского Уѣзднаго Земства на 1908 годъ (стр. 38, 40, 92, 93) 31 учитель долженъ получать квартирныя. Положеніе этихъ учителей бѣдственное: за уголь крестьянской хаты, въ большинствѣ случаевъ сырой и холодной, вмѣстѣ, со столомъ, состоящимъ изъ двухъ блюхъ—борща и каши, платятъ 15 и болѣе рублей, и положительно голодаютъ. При такихъ то условіяхъ учителю или учительницѣ приходится работать съ 70—80 учениками и многіе, къ чести ихъ, безропотно несутъ этотъ крестъ; другіе не выносятъ этого и оставляютъ школу...

„Положеніе семейнаго учителя, имѣющаго дѣтей, просто бѣдственное, если даже онъ и имѣетъ квартиру при училищѣ. Неудивительно, если измученный голодомъ чловѣкъ озлобляется и мрачно смотритъ на міръ Божій.“

„Сравнительно благодеиствуетъ учитель женатый, учительствующій вмѣстѣ съ женою въ одномъ училищѣ и получающій высшій окладъ. Жизнь такого учителя еще лучше устроится, если при училищѣ есть участокъ земли: занимаясь садоводствомъ и огородничествомъ, а иногда и пчеловодствомъ, учитель получаетъ на 50—60 рублей больше жалованья, а главное имѣетъ возможность завести свое хозяйство, дѣлать на зиму запасы и даже продавать излишекъ продуктовъ. Но такихъ учителей слишкомъ мало, они составляютъ исключеніе. Основной контингентъ—безотрадная бѣднота.“

„Въ заботѣ о просвѣщеніи массы народной нужно прежде всего обратить вниманіе на учителя: освобожденный отъ необходимости вести борьбу изъ—за куска хлѣба, отъ боязни за свое будущее, онъ беззапѣтно предается выполненію возложеннаго на него долга—воспитанія народа въ духѣ вѣры, любви къ родинѣ, преданности Престолу.“

Про становище учителів початкових шкіл доповідав в 1908 році Сумським повітовим земським зборам інспектор народних училищ Сумського повіту.

В освіті продовжують відбуватися зміни на краще. З 1910 року запроваджувалось обов'язкове викладання гімнастики (2 заняття на тиждень) в навчальних закладах з оплатою 25 коп. за 0,5 урока. Рекомендувалося залучати до викладання предмету відставних унтер-офіцерів [90, с. 161].

Учні Могрицької церковно-парафіяльної школи почали 1911/12 навчальний рік у новому приміщенні. Будівлю звели з цегли і вона повністю відповідала вимогам, які висувалися до шкільних приміщень. У вересні 1911 року Сумське відділення Харківської єпархіяльної училищної ради клопотало перед Сумським повітовим земством включити до шкільної мережі Сумського повіту Могрицьку церковно-парафіяльну школу [91, с. 294–295].

Отже, могрицькі діти в 1910-х рр. навчалися у двох шкільних приміщеннях. Перше (земське однокласне початкове училище) побудували за коштів Сумського повітового земства в 1883–1884 рр.

Журналы Сумского уездного земского собрания очередной сессии 25 — 29 сентября 1908 года с приложениями

Могрицька церковно-парафіяльна школа, побудована в 1911 році. Фото Охріменко Наталії. 2020 р.

У 1908–1909 рр. до земського училища добудували клас, бібліотеку, квартиру учителю та кімнату сторожу. За понад 105 років не одне покоління могричан здобули путівку в життя в колишній земській школі.

Друге приміщення в 1911 році звели для церковно-парафіяльної школи, де протягом майже 80-ти років навчались могрицькі діти. На 2020 рік ця будівля ще існує, знаходячись у власності могрицької церковної парафії.

7. Могрицька бібліотека-читальня

З метою просвіти широких верств населення у II пол. XIX ст. починають функціонувати безкоштовні народні читальні. Спочатку відкривались при допомозі комітету по облаштуванню сільських бібліотек і народних читалень Харківського товариства поширення грамотності. Унормовували роботу бібліотек „Правила про безкоштовні народні читальні” 1890 року. Спочатку завідували ними на громадських засадах, як правило, учителі церковно-парафіяльних шкіл. Але брак часу у завідуючих і безоплатність роботи породжували значні проблеми в роботі бібліотек.

У Могриці на 1901 рік бібліотека-читальня вже працювала. Завідуючий працював на громадських засадах. Сумська повітова управа в жовтні 1901 року звертається до Сумських земських повітових зборів про виділення коштів на зарплату 40 завідуючим бібліотеками повіту по 20 руб. на рік [65, с. 215].

Згідно з вимогами Харківської губернської управи (23 листопада 1903 р.) у кожному повіті необхідно сформувати мережу бібліотечних районів, у якому повинно бути не менше 500 чоловік обох статей. Бібліотечна мережа повинна відповідати шкільній мережі, тобто бібліотека відкривалася в тому населеному пункті, де є школа, 3-ох верстний радіус шкільного району є цілком пристосованим для забезпечення населення бібліотекою. Бібліотекарем призначалася людина з освітою вчителя. Річний розмір винагороди бібліотекаря складав 36 руб. За годину роботи — 17 коп., або 50 коп. за робочий день, що становив 3 години.

Книги відвідувачам видавалися безкоштовно, без застави і не більше 3-ох примірників, дітям — починаючи із 7 років.

На місцях бібліотеками-читальнями опікувались земські повітові управи. Вони знаходили при-

міщення, забезпечували його опалення й освітлення, призначали та звільняли завідуючих. З бюджету повітового земства оплачувалося завідування бібліотекою. За рахунок губернського земства проводилося першочергове комплектування книгами та подальше поповнення фондів.

У Сумському повіті в 1907 році працювало 45 бібліотек і всім завідуючим земство платило 36 руб. на рік заробітної плати. Цього року Могрицька бібліотека-читальня не діяла через відсутність завідуючого. В 1910 році в повіті було вже 60 бібліотек. Могрицька бібліотека-читальня була однією із 14, які розміщувались в окремих приміщеннях [88, с. 193; 90, с. 148].

8. Медичне обслуговування населення

До відміни кріпосного права могричани могли отримати медичну допомогу в Сумах, де була працювала лікарня на чолі з міським лікарем, військовий лікар і 3 вільно практикуючі лікарі. Також була лікарня, лікар і фельдшер у Кияниці-

Могрицька церковно-парафіяльна школа. Фото 1936 р.

кій економії та Хотіні. Найближче від Могриці медичні працівники знаходились в Юнаківці. Голіцини в юнаківському маєтку організували лікарню, де з хорошою медичною освітою був лікар із кріпосних. Дуже хорошу пам'ять про себе залишив лікар Д. Я. Лебедев, а пізніше І. Г. Глобин. Також Голіцини тримали і акушерку.

Після земської реформи 1864 року питанням медичного обслуговування краю опікувалося земство Сумського повіту. На 1866 рік у повіті єдиним медичним закладом була земська лікарня. Це колишня Сумська міська лікарня на 20 ліжок, яка 23 березня 1866 року стала земською лікарнею. Самі приміщення земської лікарні „крайне ветхи” і потребували капітального ремонту. Із медичного персоналу в закладі був лікар Белицький і фельдшер із річною заробітною платою 200 руб. і 57 руб. 18 коп. відповідно. Місячне (1866 р.) лікування хворому обходилося в 6 руб. 60 коп. Гроші брались з дня початку лікування на місяць наперед і не повертались, якщо хворий пробув у лікарні навіть лише 2 дні. Вартість добового харчування хворого (1876 р.) становила в середньому 21 коп. [66, с. 141; 87, с. 7–8].

У Сумах також (1866 р.) приймав хворих міський лікар Чугуєвець та „вольнопрактикующие”

Лучкевич і Бонковський. Хворі повинні були їздити на прийом до лікаря в місто. Медична допомога для сільського населення продовжувала бути не доступною. Люди зверталися до місцевих знахарів, костоправів, використовували методи лікування травами. Поширена також була примітивна психотерапія у формі лікування заговляннями. По роділлі отримували допомогу від бабок-повитух. „Промышляющие ныне простыя повитухи — назначалось на сессі Сумського повітового земства 27 січня 1866 року — слишком невежественны и совершенно незнакомы с родовспомогательным искусством, чрез то и составляют одну из существенных причин огромной смертности между новорожденными, а не редки и родительницами” [87, с. 31].

Для наближення медичних послуг до населення повітове земство у 1866 році приймає рішення про створення мережі лікувальних закладів охорони здоров'я, поділивши повіт на 4 дільниці. На кожній дільниці повинен бути лікар і фельдшер. Щоб залучити лікарів, їм платили високу зарплату. Так лікар земської лікарні в 1876 році отримував 750 руб. на рік, фельдшер — 240 руб. До 1875 року земські лікарі не зобов'язані були жити на території своєї дільниці. Вони жили в Сумах і здійснюва-

ли чергові виїзди на дільницю в призначений час. З 1880 року всі земські лікарі отримували 1 500 руб. жалування. Надавалася щорічна відпустка із збереження жалування [66, с. 144].

Земська медицина у повіті знаходилася у віданні повітової управи. Для розгляду питань, що вимагали участі лікарів, збиралася санітарна комісія. Санітарна комісія — колегіальний орган — була заснована в 1871 році для вирішення питань раціонального облаштування медичної частини в Сумському повіті. До її складу входили члени повітової управи (повітовий виконавчий орган земського са-моврядування), повітові гласні (обиралися населення на 4 роки до повітових земських зборів), лікарі. Голова обирався із гласних.

У 1875 році була створена 4 медична дільниця (повіт поділили на 5 медичних дільниць), центр якої знаходився в Юнаківці. Обслуговувались у 4 медичній дільниці жителі населених пунктів Юнаківської, Хотінської, Писарівської, Яструбинської волостей, де мешкало 13 000 осіб чоловічої статі. Завідував дільницею лікар Г. Осмачкін. На дільниці працювало три фельдшерських пункти (у кожному по одному фельдшеру й одній повитусі) — за 8, 16, 21 версту від лікаря. Найближчий

фельдшер для могричан перебував в Юнаківці. У кожній волості організували аптеки, які розміщувались у спеціальних кімнатах. Всі ліки для дільниці заовляв у повітової управи лікар, у віданні якого знаходились всі медичні заклади дільниці. Фельдшери фельдшерських пунктів одержували ліки у дільничного лікаря. В Юнаківці фельдшер відповідав за аптеку і медикаменти, які зберігались у нього на квартирі [70, с. 248].

Земство приділяє значну увагу покращенню організації медичного обслуговування населення. На 1883 рік у повіті функціонувала земська, Білопільська, Хотінська, Верхньосироватська, Вирівська лікарні. Лікували людей також 22 волосних і 2 сільських фельдшери, а також 22 повитухи (акушерки). Ліки зберігались у 22 волосних і 2 сільських аптеках. Фельдшери та повитухи спочатку одержували жалування від волостей — по 180 руб. і 60 руб. відповідно, а з 1878 року стали одержувати від земства. Фельдшери — по 240 руб. і квартиру від громади (або 40 руб. квартирних). Повитухи — по 60 руб. і квартиру від громади (або 40 руб. квартирних). У 1881 році місячну зарплату волосних повитух підняли з 10 до 15 руб. [96, с. 73–74; 75, с. 78].

Роз'їзди здійснювалися лікарями на земських поштових конях, а фельдшерами та повитухами — на волосних конях.

Фельдшери земських медичних установ Сумського повіту у більшості були вихованцями губернської фельдшерської школи в Харкові. Значна їх частина вчилася за рахунок коштів повітового земства і була вихідцями із селян повіту. Крім того, на службі земства були фельдшери із колишніх військових фельдшерів. Повитухи — випускниці Харківської повивальної школи, де за рахунок губернського земства виховувалися „жінки і дівці” не молодші 20 років із мешканок повіту і переважно селянок.

Чмиренко І.К. Фельдшер Могрицького фельдшерського пункту. Фото поч. XX ст.

Могриця продовжує знаходитись у 4 медичній дільниці з лікарнею у Хотіні. У 1887 році перебування в якій хворого в день обходилось у 50 коп. У середньому 1 рецепт виписувався на 7 копійок. По 4 дільниці ліків у 1887 році придбали на 2 146 руб. [78, с. 99–100].

На 1887 рік гостро постало питання з хотінською лікарнею. Власник Хотіні граф Строганов давно побудував лікарню. Сумське повітове земство з 20 серпня 1876 року орендувало в нього ці приміщення. На 1887 р. „оныя из них сильно обветшали, а оныя пришли в совершенную негодность” і за підрахунками

Сумської повітової земської управи на ремонт необхідно витратити більше 5 000 руб. У 1888 році закінчувався 12-річний безоплатний термін оренди приміщення лікарні у Строганова повітове земство приймає рішення про будівництво нового приміщення для медичного закладу. Представники всіх

Юнаківська земська лікарня, побудована 1888 року. Фото Кузьменко Валентини. 2010 р.

населених пунктів Юнаківської волості на своєму сході ще 6 вересня 1886 року, а також і 30 червня 1887 року прийняли рішення клопотати перед повітовим земством про переведення лікарні з Хотіні до Юнаківки. Волосний сход зобов'язується відвести землю під лікарню, зібрати 1 000 рублів, а також наступні 5 років виділяти ще по 200 рублів для лікарні. Згідно кошторису, вартість будівництва нової лікарні на 15 ліжок і площею 80 кв. сажнів у Юнаківці складала 10 000 рублів [77, с. 126–127; 78, с. 109–110].

У 1888 році в основному закінчили будівництво Юнаківської лікарні, але для прийому хворих вона ще не готова. 20 серпня 1888 року обладнання з Хотінської лікарні перенесли у Юнаківку для зберігання. Планувалося виділити 435 руб. для придбання медичних інструментів та 413 руб. — господарчих то-

варів. Річна зарплата лікаря в 1888 році становила 1 500 руб. Юнаківська земська лікарня почала працювати з 1889 року [78, с.112; 79, с. 113].

Серйозні заходи здійснюються медичними закладами повіту по подоланню захворюваністю віспою. Віспощеплення по медичних дільницях здійснювалося повитухами. Повитуха приїжджала до села, дев призначений час збиралися жінки з дітьми. Ревакцинація проводилася в школах щорічно на початку навчального року після закінчення прийому учнів. На 1880-і роки у цій сфері досягли відчутних результатів. У 1887 році по 4 медичній дільниці, куди відносились Могриця, від віспи не привитих дітей було 24,3%, а по повіту таких дітей було 23,32%. Захворювань на віспу за цей рік по Сумському повіту не було виявлено. За 1888 рік по повіту від віспи щепили 8 877 осіб і залишились не щепленими 2 263 дитини. За 1889 рік в повіті віспою перехворіло всього 32 особи. Досить поширеним захворюванням серед людей був тиф [78, с. 90; 79, с. 100, 103; 80, с. 80].

Сесія Сумського повітового земства в 1887 році прийняла постанову про обов'язкове щеплення від віспи дітей, які йдуть до школи. Розробили також санітарні правила, за якими фельдшери

у приходських священників брали дані про народжених і померлих дітей і вносили їх у книги реєстрації щеплених від віспи людей, які робить повитуха. Повитуха надавала волосному старшині список дітей населеного пункту, а також вказувала час і місце де буде зроблено щеплення. Волосний старшина передавав цей список старості села, який повинен доставити дітей до місця, де здійснювали щеплення, і бути особисто присутнім. Староста також зобов'язаний зафіксувати у спеціальному журналі прізвища щеплених дітей вів віспи, а також тих, хто не з'явився. Матері не мали права відмовлятися від щеплення і зобов'язані прививати дітей починаючи із 7-денного віку [78, с. 91].

Активна діяльність по щепленню населення від віспи не припиняється. У 1889 році 24 медичні працівники займалися щепленням. Із 185 514 жителів повіту без щеплення залишились 2 569 осіб. Протягом року народилось 9 462 дитини, 812 дітей померло без прививання від віспи (невідомо, чи це стало у всіх причиною смерті). На 1 січня 1890 року без щеплення залишились 2 457 дітей. В той же час 1 082 учням і 171 дорослому зроблена ревакцинація (повторна вакцинація через дея-

кий проміжок часу). У 1910 році в повіті проживало 253 661 особа, народилось 10 942 дитини і за цей же рік щеплення від віспи провели для 7 261 особи, ревакцинували 7 452 людини [80, с. 98, 172; 91, с. 153–155].

Лікар і фельдшер, в яких могли лікуватись жителі Могриці, хуторів Софіївка та Данилівка знаходились в Юнаківці. Для обслуговування хворих фельдшер зобов'язаний раз на тиждень приїздити до населеного пункту. Через велику кількість хворих, віддаль, погодні умови могричани не могли отримати вчасну і якісну медичну допомогу. Єдиний вихід — це призначення фельдшера у село.

“Выпись из книги приговоров Могрицкого сельского схода за 1893 год. Число крестьян имеющих право право принимать участие в сходе 505, принимало участие 371 человек.

12 сентября 1893 года. Мы крестьяне с. Могрицы в присутствии сельского старосты Степана Трофимовича Денисенка имели между собою суждение о том, что в нашем селе считается общество 550 дворов и населения 3 630 душ обоего пола, земский фельдшер, к которому мы обращаемся в случае болезни в Юнаковку на расстоянии 11 верств, в зимнее, а тем более у весеннее и

осеннее время во время распутицы. Больные не могут обращаться за помощью. Волосной фельдшер хоть и посещает с. Могрицу один раз у неделю, но лекарств с собою не возит, так что приходится за ним посылать нарочного в Юнаковку. Это сопряжено также с большим неудобством таким лицам, которые не имеют лошадей. Постановили просить Сумскую земскую управу доложить Сумскому земскому собранию назначить в с. Могрицу фельдшера с постоянной квартирой. Квартирные деньги и квартиру мы согласны дать от общества, при этом присовокупляем, что Даниловка от Могрицы в 4 верстах. Подлинный подписали: Могрицкий сельский староста Денисенко по безграмотству приложил штампель и подписали грамотные крестьяне, а за неграмотных подписал Григорий Котыкалов” [97, с. 193–194].

Фельдшер був призначений. Але вже в 1900 році земська управа доповідає Сумським земським зборам, що в Могриці необхідно фельдшера замінити на фельдшера-акушерку, бо акушерка „тем более желательна и совмещающая в одном лице две специальности, она даст возможность жителям Могрицы постоянно пользоваться акушерской по-

мощью, так как юнаковская повитуха имеет в своем участке три больших села, жители которых охотно к ней обращаются за помощью, не в состоянии часто посещать Могрицу". Управа також просить у кошторисі 1901 року передбачити кошти у сумі 420 руб. на зарплату фельдшера-акушерки у Могриці [64, с. 97–98].

Посада фельдшера-акушерки з річною зарплатою у 420 руб. та квартирою в 1900 році була введена. Але бажаючих працювати у віддаленому селі і за таку зарплату не було. За наступні 4 роки вакансія фельдшера-акушерки у Могриці була зайнята лише 2 місяці. Для вирішення такої нагальної проблеми Сумська земська управа пропонує Сумським земським повітовим зборам підняти річну зарплату до 480 рублів [68, с. 189].

У 1910 році 28,6% учнів Могрицького земського училища хворіла небезпечною інфекційною хворобою очей — трахомою, яка може приводити до сліпоти. Причиною захворюваності були погані санітарні умови проживання та недотримання особистої гігієни учнями [90, с. 2].

Отже, величезні зусилля земства по створенню можливості для отримання людьми медичних по-

слуг дали свої результати. Але в Могриці медичний працівник був відсутній, до лікарні через бездоріжжя важко було дістатись.

9. Ветеринарна медицина

В пореформений період становлення ветеринарної медицини йшло назвичайно повільно. У повіті був один ветеринарний лікар. Земська повітова санітарна комісія у 1883 році визначила, що в Сумському повіті повинно бути три ветеринарні лікарі з розташуванням у Білопідлі, Верхній Сироватці та Юнаківці, а також їм необхідно підняти зарплату з 600 до 700 рублів [73, с. 197].

Ветеринарну допомогу худобі жителів Могриці надавали ветеринарний лікар та ветеринарний фельдшер, що знаходились в Юнаківці [76, с. 116].

На 1886 рік у Сумському повіті працювало лише два ветеринарних лікарі та шість ветеринарних фельдшерів [78, с. 81].

Хвороби худоба вдавалось гасити часто простими карантинними обмеженнями. Так, зі спала-

*Володимирівський храм. Фото Коваленка Миколи.
1970-і рр.*

хом ящуру в 1890 році вдалось справитись, всіх тварин вилікували [81, с. 95].

На початку ХХ ст. значення ветеринарної допомоги зростає через збільшення кількості худоби і росту цін на неї. Сумське земство продовжує, хоча повільно, розбудовувати ветеринарну медичину. Повіт поділили на шість ветеринарних дільниць з радіусом обслуговування 12,5 верств. Могриця відносилась до 3 ветеринарної дільниці, куди водили населені пункти Юнаківської, Писарівської, Біловодської волостей [91, с. 216].

10. Релігійне життя

У II половині ХІХ століття могричани відвідували Володимирську однопрестольну церкву, побудовану в 1852 році.

На 1904 рік прихожанами Володимирського храму було 3 845 осіб (1 856 — чол. статі, 1 989 — жін. статі) — жителі Могриці, хут. Софіївського, хут. Данилівка. За причтем (причт — назва групи осіб, що служать в храмі) у церкві відправляли службу священник, диякон, псаломщик. Зарплата священника становила 141 руб. 12 коп., псалом-

щика — 35 руб. 28 коп. Всі проживали в церковних будинках.

З 1904 року настоятелем Володимирського храму був Феодосій Ястремський (31 рік, випускник духовної семінарії). Він же був законовчителем Могрицької церковнопарафіяльної школи. Диякон — Діонісій Платонов, 57 років, служив у храмі з 1887 року. Псаломщик — Павло Авксентьев, 23 роки, служив у Володимирській церкві з 1901 року. З 1897 року старостою церковної общини (на 1904 рік) був селянин Омелян Карпенко.

Могрицький храм мав у користуванні 2 дес. 30 сажнів² присадибної землі, 33 дес. пахотної землі та 10 дес. 1 925 сажнів² сінокошу [165, с. 466].

Список використаних джерел та літератури

1. **Алфьоров О. А.** Представники роду Голубів та його відгалужень серед українського козацтва. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2009, вип. XXVI. — Запоріжжя, 2009.
2. **Анпилогов. Г. Н.** Новые документы о России конца XVI — начала XVII века. — Москва: Изд-во МГУ, 1967.
3. Археология Украинской ССР: в трех томах. Т. 2. — Киев: Наукова думка, 1989.
4. **Арцыбашева Т.** Белогорская миропольская Николаевская мужская пустынь [Електронний ресурс] / Т. Арцыбашева. — Режим доступу: <http://old.kurskcity.ru/book/amk/a005.html>. — Назва з екрану.
5. **Багалій Д. І.** Історія Слобідської України. — Харків: Дельта, 1993.
6. **Багалій Д. І.** Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI–XVIII столетий. Т. 1. — Харьков: Типография К. П. Счасны, 1886.
7. **Багалій Д. І.** Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ. Т. 2. — Харьков: Типог. К. П. Счасны, 1890.
8. **Багалей Д. И.** О новых материалах для истории Слободской Украины / Д. И. Багалей // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Х.: Типография губернского правления, 1893. — Т. 5. — Вып. 1. — С. 183.
9. **Багалій Д. І.** Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. — Москва: В университетской типографии, 1887.
10. **Беляев Н. Д.** О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича. — Москва: Университетская типография, 1846.
11. **Беценко Т.** Етюди з топонімії Сумщини: походження географічних найменувань. — Суми: Собор, 2001.
12. Волости и важнейшие селения европейской России. Издание центрального статистического комитета. Выпуск III. Губернии Малороссийские и Юго — Западные. — СПб, 1885 г.
13. **Гнедич А., Аксенов С.** Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии. Вып. 1. — Харьков, 1899.
14. Голицин, Андрей Михайлович (1792) [Електронний ресурс] / — Режим доступу: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Голицин,_Андрей_Михайлович_\(1792\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Голицин,_Андрей_Михайлович_(1792)). — Назва з екрану.

15. **Грушевський М. С.** Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. / ред. кол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Т. V. — Київ: Наукова думка, 1994.
16. **Грушевський М. С.** Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. Т. VI. / ред. кол.: П. С. Сохань (голова) та ін. — Київ: Наукова думка, 1995.
17. Державний архів Сумської області. Ф. 2, оп. 1, спр. 40-а.
18. Державний архів Сумської області. Ф. 9, оп. 1, спр. 1.
19. Державний архів Сумської області. Ф. 720, оп. 1, спр. 8.
20. Державний архів Сумської області. Ф. 720, оп. 1, спр. 9.
21. Державний архів Сумської області. Ф. 747, оп. 1, спр. 362.
22. Державний архів Сумської області. Ф. 748, оп. 1, спр. 116.
23. Державний архів Сумської області. Ф. 749, оп. 1, спр. 240.
24. Державний архів Сумської області. Ф. 749, оп. 1, спр. 249.
25. Державний архів Сумської області. Ф. 749, оп. 1, спр. 376.
26. Державний архів Сумської області. Ф. 749, оп. 1, спр. 400.
27. Державний архів Сумської області. Ф. 749, оп. 1, спр. 640.
28. Державний архів Сумської області. Ф. 749, оп. 1, спр. 709.
29. Державний архів Сумської області. Ф. 749, оп. 1, спр. 695.
30. Державний архів Сумської області. Ф. 749, оп. 1, спр. 641.
31. Державний архів Сумської області. Ф. 749, оп. 1, спр. 730.
32. Державний архів Сумської області. Ф. 749, оп. 1, спр. 781.
33. Державний архів Сумської області. Ф. 749, оп. 1, спр. 775.
34. Державний архів Сумської області. Ф. 749, оп. 1, спр. 782.
35. Державний архів Сумської області. Ф. 749, оп. 1, спр. 783.
36. Державний архів Сумської області. Ф. 750, оп. 1, спр. 1.
37. Державний архів Сумської області. Ф. 754, оп. 1, спр. 7.
38. Державний архів Сумської області. Ф. 755, оп. 1, спр. 2.
39. Державний архів Сумської області. Ф. 755, оп. 1, спр. 5.
40. Державний архів Сумської області. Ф. 755, оп. 1, спр. 9.
41. Державний архів Сумської області. Ф. 755, оп. 1, спр. 10.

42. Державний архів Сумської області. Ф. 755, оп. 1, спр. 15.
43. Державний архів Сумської області. Ф. 755, оп. 1, спр. 17.
44. Державний архів Сумської області. Ф. 755, оп. 1, спр. 19.
45. Державний архів Сумської області. Ф. 755, оп. 1, спр. 20.
46. Державний архів Сумської області. Ф. 755, оп. 1, спр. 23.
47. Державний архів Сумської області. Ф. 787, оп. 1, спр. 25.
48. Державний архів Сумської області. Ф. 1089, оп. 4, спр. 1.
49. Державний архів Сумської області. Ф. Р-2362, оп. 1, спр. 6.
50. Державний архів Сумської області. Ф. Р-2362, оп. 1, спр. 13.
51. Державний архів Сумської області. Ф. Р-2362, оп. 1, спр. 60.
52. **Дмитрюков А.** Городища и курганы в Суджанском и Рыльском уездах. // Труды Курского губернского статистического комитета. Выпуск первый. — Курск: Типография губернского правления, 1863.
53. Довідник Сумської округи. 1928 р. — Суми: Видання Сумської спілки споживчих товариств, 1929.

54. Еліта Слобідської України: списки козацької старшини 60-х років XVIII століття / упоряд. С. Потапенко. — Харків, 2007.
55. Енциклопедія історії України: Т. 1.: А–В / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Ін-т іст. України. — Київ: Наукова думка, 2003.
56. Енциклопедія історії України: Т. 2.: Г–Д / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Ін-т іст. України. — Київ: Наукова думка, 2004.
57. Енциклопедія історії України: Т. 3.: Е–Й / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Ін-т іст. України. — Київ: Наукова думка, 2005.
58. Енциклопедія історії України: Т. 6.: Ла–Мі / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Ін-т іст. України. — Київ: Наукова думка, 2009.
59. Енциклопедія історії України: Т. 8.: Па–Прик / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Ін-т іст. України. — Київ: Наукова думка, 2011.
60. Енциклопедія історії України: Т. 9.: Прал–С / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Ін-т іст. України. — Київ: Наукова думка, 2012.
61. Енциклопедія історії України: Т. 10.: Т–Я / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Ін-т іст. України. — Київ: Наукова думка, 2013.
62. **Ефименко П.** Кустарные, отхожие и некоторые сельские промыслы в Сумском уезде. // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов

- Харьковской губернии. Выпуск 1. — Харьков: Типография губернского правления, 1882.
63. **Журко А. И.** Археологические разведки и раскопки на Сумщине в 1986–1988 гг. // Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докладов областной научно-практической конференции. Апрель 1989 год. — Сумы, 1989.
 64. Журналы заседаний Сумского очередного уездного земского собрания 21–24 сентября 1900 года с приложениями. — Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова, 1901.
 65. Журналы заседаний Сумского очередного уездного земского собрания 2–6 октября 1901 года с приложениями. — Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова, 1902.
 66. Журналы очередного Сумского уездного земского собрания, бывшего 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21 и 22 сентября 1877 года. — Сумы: Типография К. М. Пашкова, 1880.
 67. Журналы очередного Сумского уездного земского собрания 1, 2, 3, 4 и 5 октября 1902 года с приложениями. — Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова, 1903.
 68. Журналы очередного Сумского уездного земского собрания 30 сентября, 1, 2, 3 и 4 октября 1904 года, с приложениями. — Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова, 1905.
 69. Журналы очередного Сумского уездного земского собрания с 10-го по 14-е октября 1907 года с приложениями. — Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова. Ильинская №3, 1908.
 70. Журналы очередного и чрезвычайного Сумских уездных земских собраний бывших: 20, 21, 22 сентября, 8 и 10 октября 1879 года. С приложениями к ним. — Сумы: Типография К. М. Пашкова, 1880.
 71. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания, бывшего: 26, 27, 28, 29 и 30 сентября 1883 года с приложениями. — Киев: Типография К. Н. Милевского, 1884.
 72. Журналы Сумского чрезвычайного уездного земского собрания бывшего 25, 26 и 27 октября 1881 года. С приложениями. — Харьков: Типография И. М. Варшавчика, 1882.
 73. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания, бывшего: 26, 27, 28, 29 и 30 сентября 1883 года с приложениями. — Киев: Типография К. Н. Милевского, 1884.
 74. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 20, 21, 22, 23 и 24 сентября 1884 года и чрезвычайного 20 октября 1884 года с приложениями. — Харьков: Типография губернского правления, 1885.
 75. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 27, 28, 29 и 30 сентября и 1 октября

- 1885 года с приложениями. — Харьков: Типография губернского правления, 1886.
76. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 16, 17, 18, 19 и 20 сентября 1886 года с приложениями. — Харьков: Типография губернского правления, 1887.
77. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 5, 6, 7, 8 и 9 сентября 1887 года с приложениями. — Харьков: Типография губернского правления, 1888.
78. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 14, 15, 16, 17 и 18-го сентября 1888 года с приложениями. — Харьков: Типография губернского правления, 1889.
79. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 20, 21, 22, 23, 24 и 25 сентября 1889 года с приложениями. — Харьков: Типография губернского правления, 1890.
80. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 15-го, 16-го, 17-го, 18-го, и 19-го сентября 1890 года с приложениями. — Харьков: Типография И. М. Варшавчика, Николаевская, №1, 1891.
81. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 10, 11, 12, 13 и 14 сентября 1891 года с приложениями. — Харьков: Типография губернского правления, 1892.
82. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 15, 16, 17, 18 и 19 сентября 1892 года

- с приложениями. — Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова, 1893.
83. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 20, 21, 22, 23 и 24 сентября 1894 года с приложениями. — Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова, 1895.
84. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 2, 3, 4, 5 и 6 октября 1896 года с приложениями. — Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова, 1897.
85. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 13, 14, 15, 16 и 17 сентября 1898 года с приложениями. — Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова, 1899.
86. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 4, 5, 6, 7 и 8 октября 1899 года с приложениями. — Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова, 1900.
87. Журналы Сумского уездного земского собрания, с 20 сентября по 3 октября 1866 года. — Харьков: Типография И. Д. Гинзбурга, 1866.
88. Журналы Сумского уездного земского собрания очередной сессии 25–29 сентября 1908 года с приложениями. — Сумы: Типография И. Г. Ильченко, 1909.
89. Журналы Сумского уездного земского собрания чрезвычайной сессии 15–16-го ноября 1909 г. с приложениями. — Сумы: Типография И. Г. Ильченко, 1910.

90. Журналы Сумского уездного земского собрания очередной сессии 29-го сентября — 4-го октября 1910 г. с приложениями. — Сумы: Типография И. Г. Ильченко, 1911.
91. Журналы Сумского уездного земского собрания очередной сессии 28 — 30-го сентября 1911 г. с приложениями. — Сумы: Типография Василия Ильченко, 1912.
92. Журналы L/XXIII очередного Лебединского уездного земского собрания 28, 30 ноября, 1, 2 и 3 декабря 1914 года с приложениями. — Лебедин: Типография М. Е. Когана, 1915.
93. Журнал заседания Сумского очередного уездного земского собрания 30-го сентября — 4-го октября 1909 г. с приложениями. — Сумы: Типография И. Г. Ильченко, 1910.
94. Журнал заседания Сумского уездного земского собрания чрезвычайной сессии 19-го января 1914 года с приложениями. — Сумы: Электро-печатня А. Е. Чернобрывченко, 1914.
95. Журнал Сумского уездного земского собрания чрезвычайной сессии 18-го марта 1909 г. с приложениями. — Сумы: Типография И. Г. Ильченко, 1909.
96. Журнал Сумского чрезвычайного уездного земского собрания бывшего 11 февраля 1881 года. С приложениями. — Харьков: Типография Карла Петровича Счасни, 1881.
97. Журнал Сумского чрезвычайного уездного земского собрания 7 сентября 1893 года. — Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова, 1894.
98. Журнал Сумского чрезвычайного уездного земского собрания 10 ноября 1898 года с приложениями. — Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова, 1899.
99. Журнал чрезвычайного Сумского уездного земского собрания 23 ноября 1880 года. С приложениями. — Харьков: Типография Карла Петровича Счасни, 1881.
100. Журнальные постановления Сумского очередного уездного земского собрания 10–14 сентября 1897 года с приложениями. — Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова, 1898.
101. **Зайцев А. К.** Черниговское княжество X–XIII в.: Избранные тр. — Москва: Квадрига, 2009.
102. Звід пам'яток історії та культури України. Сумська область. Енциклопедичне видання. — Київ, 2017.
103. Зародження робітничого класу на Україні, середині XVIII ст. — 1861 р.: зб. док. і матеріалів. — Київ: Наукова думка, 1982.
104. **Іваненко О. В.** Назви поселень Сумщини. Істори-ко-етимологічний словник. — К., 2016.
105. Историческая хронология Харьковской губернии. Составил К. П. Щелков. — Харьков: В университетской типографии, 1882.

106. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область / редкол.: Макухин (председатель) и др. — Киев: Главная ред. Украинской Советской энцикл., 1980.
107. Книга Большому Чертежу / под ред. К. Н. Сербинской. — Москва; Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1950.
108. **Клепатский П. Г.** Очерк по истории Киевской земли. Т.1. Литовський період. — Одесса, 1912.
109. **Колоповець В. М.** Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.). — К., Глобус, 2001.
110. **Корнієнко Олег.** Гарасим Кондратьєв — засновник сумського полковницького роду та його нащадки. // Пам'ятки України. — 2014. — №4.
111. **Корнієнко О. М.** Нариси військової історії України. Сумський Слобідський козацький полк 1659–1765 рр. — Київ: Наш час, 2008.
112. **Коротя О. В., Осадчий Є. М.** Дослідження пам'яток роменсько-давньоруського часу Середнього Псла. // Старожитності Лівобережжя Дніпра: збірник наукових праць / ЦП НАН України і УТО-ПІК; ІКЗ "Більськ". — Київ-Котельва, 2018.
113. **Кудинов Д.** Миропольє. Исторический очерк. — Сумы: ООО "Печатный дом "Папирус", 2012.
114. **Кулаковський П.** Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) — Київ: Темпора, 2006.
115. **Лещенко М. М.** Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму

(60–90-ті роки XIX ст.). — К.: „Наукова думка“, 1970.

116. **Лещенко Н. Н.** Крестьянская реформа 1861 года в Харьковской губернии. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. — Кишинев, 1966.
117. **Лещенко Н. Н.** Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.). — К., 1959.
118. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989.
119. **Любавський М. К.** Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского статута: Исторический очерк. — М., 1892.
120. **Лялин П.** Отчет свекло-сахарного завода, обрабатывающего сто беркоцев корней в сутки. IV. Промышленность и сельское хозяйство. // Библиотека для чтения, журнал словесности, наук, художеств, промышленности, новостей и мод. Том десятый. Издание книгопродавца Александра Смирдина. — С-П: В типографии вдовы Плюшар с сыном, 1835.
121. **Маслійчук В. Л.** Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII — першої третини XVIII ст. — Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2009.

122. **Маслійчук В. Л.** Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. — Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2007.
123. Материалы для определения ценности и доходности предметов обложения Сумского уезда. Выпуск третий. Учет и засев свекловицы. Издано на средства Сумского земства. — Харьков: Типография М. Ф. Зильберберга, 1884.
124. **Миллер Д. П.** Архивы Харьковской губернии. // Сборник Харьковского историко-филологического общества. Т. 13. Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. — Харьков: Типография „Печатное дело“ кн. К. Н. Гагарина, 1902
125. **Милованова Н. А.** К вопросу о существовании палеолита на территории Сумской области // Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докладов обласной научно-практической конференции. Апрель 1989 год. — Сумы: 1989.
126. **Моця О. П.** Шляхи часів Київської Русі: темпи руху на „путях“ // Археологія. — 2010. — №2.
127. Мюнстер, Георг Герберт. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>.
128. **Нестеренко О. О.** Развитие промышленности на Украине. Ч. 1. Ремесло и мануфактура. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959.
129. Обязательные санитарные правила для заводов и фабрик Сумского уезда, выработанные Сумским земским собранием в заседании 29 сентября 1883 года и утвержденные Харьковским губернатором. — Сумы, 1883.
130. Описи Харківського намісництва кінця XVII ст. : Описово — статистичні джерела / АН УРСР. Археологічна комісія та ін. / Упоряд. В.О. Пірко, О.І. Гуржій; Редкол. П.С. Сохань (відп.ред.) та ін. — К., 1991.
131. **Осадчий.** Пам'ятки військової історії Північно-Західної Слобожанщини XVII ст. Монографія. / Є. М. Осадчий — С. Джерело, ФОП Литовченко Є. Б., 2011.
132. Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. — К., 1961.
133. **Охріменко М. Л.** Витоки наші. Голос Клію з теренів літописного Псла. — Суми : Триторія, 2018.
134. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX — начало XX в. / под. ред. Э. Д. Днепров. — М. : Педагогика, 1991.
135. Памятная книжка Харьковской губернии. Составлена секретарем Харьк. Губерн. Стат. Комитета Яковом Голяховским. — Харьков, 1862.
136. Памятная книжка Харьковской губернии на 1863 год. Составлена секретарем Харьк. Губерн. Стат. Комитета Яковом Голяховским. — Харьков, 1863.

137. Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 год. Составлена секретарем Харьк. Губерн. Стат. Комитета Яковом Голяховским. — Харьков, 1864.
138. Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 год. Составлена секретарем Харьк. Губерн. Стат. Комитета Яковом Голяховским. — Харьков, 1865.
139. Памятная книжка Харьковской губернии на 1866 год. Составлена секретарем Харьк. Губерн. Стат. Комитета Яковом Голяховским. — Харьков, 1866.
140. Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 год. Составлена секретарем Харьк. Губерн. Стат. Комитета Яковом Голяховским. — Харьков, 1868.
141. Памятная книжка Харьковской губернии на 1871 год. Составлена секретарем Харьк. Губерн. Стат. Комитета Яковом Голяховским. — Харьков, 1871.
142. **Парнікозова І. Ю.** На світанку слов'янської історії (кінець I тис. до н.е. — X ст., н.е.). [Електронний ресурс] — Режим доступу: www.myslenedrevo.com.ua/dnieper-in-slavic-times].
143. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Под редакцией Н. А. Тройницкого. Города и поселения в уездах имеющие 2000 и более жителей. — С.-Петербург, 1905.
144. **Петровский В. И.** Юнаковка, слобода Сумского уезда Харьковской губернии. Исторические заметки. // Охріменко М. Л. Скарби минушини. Голос Клію з теренів літописного Псла. — Суми: Триторія, 2019.
145. Планы дач генерального и специального межевания, 1746–1917 гг. (коллекция). Опись 571. Часть 1. Губерния, уезд: Харьковская; Миропольский. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://rgada.info/poisk/index2.php?str=1354-opis_571-1.
146. Полное собрание законов Российской империи с 1849 года — СПб.: Типография II отделения Е. И. В. Канцелярии, 1830. — Т. XXI: 1781–1783.
147. Полное собрание законов Российской империи с 1849 года. — СПб.: Типография II отделения Е. И. В. Канцелярии, 1830. — Т. XXIV: 1700–1712.
148. **Полонська-Василенко Н.** Історія України: у 2-х т. Т.2. Від середини XVII століття до 1923 року. 3-тє вид. — К.: Либідь, 1995.
149. **Приймак В. В., Осадчий Є. М.** Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI–XVII ст.: іст.-археол. нариси. — Полтава, 2006.
150. **Приймак В. В.** Путивльське удільне князівство Чернігово — Сіверщини. — Полтава, 2007.
151. Приложения к журналам Сумского очередного уездного земского собрания 19, 20, 21, 22, и 23 сентября 1895 года. — Сумы: Типо-литография К. М. Пашкова, 1896.
152. **Рашевский Н. Н.** Положение рабочих на сахарных заводах. — К., 1906.
153. Революція 1905–1907 років на Україні. Збірник документів і матеріалів. / Укладачі І. Премислер, В. Руднєв / Ред. Ф. Лось / АУ МВД УРСР. — К., 1949.

154. **Шаповалов В. А.** Революционное движение и первые социал-демократические организации на Сумщине в период первой российской революции 1905–1907 гг. — Сумы, 1963.
155. Реестри Сумського полку. 1660–1664. / упор. та вступ. ст. О. Алфьоров, О. Різніченко; відп. ред. Г. Борjak. — Київ: Інстит. Істор. України НАН України, 2016.
156. Российский государственный архив древних актов. Ф. 1354, оп. 571\1, спр. 1341. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://rgada.info/poisk/index2.php?str=1354-opis_571-1.
157. **Русина Олена.** Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. — Київ, 1998.
158. **Сапухіна Л. П.** Історія Сумських козацького та гусарського полків: короткий історичний нарис. — Суми: Рідний край, 2003.
159. Сельское хозяйство, фабричная промышленность и занятия населения Харьковской губернии. — Харьков, 1918.
160. **Скворцов Игорь.** Неизвестные Лещинские. // Архифакт. Сумский журнал. — 2008. — Сентябрь-октябрь.
161. **Слюсарський А. Г.** Слобідська Україна: Історичний нарис XVII — XVIII ст. — Х.: Кн.-газ. вид-во, 1954.
162. **Слюсарський А. Г.** Социально — экономическое развитие Слобожанщины в XVII–XVIII вв. — Харьков: Кн.. изд., 1963.
163. Список волостей и Харьковской губернии. Составленный санитарным бюро в 1909 году. — Харьков: Типография „Печатное дело“, 1909.
164. Список населенных мест по сведениям 1864 года. Харьковская губерния. — Санкт-Петербург: Типография Карла Вульфа, 1869.
165. Справочная книга для Харьковской епархии. Составил секретарь Харьковской духовной консистории Иван Самойлович. — Х.: Типо-Литография И. М. Варшавчика, 1904.
166. Справочник по Харьковской губернии. Округа, районы, сельсоветы. С приложением карты губернии. — Харьков, 1923.
167. Статистика землевладения. 1905 г. Вып. 33. Харьковская губерния. — СПб., 1906.
168. Статистический справочник по Харьковской губернии. 2-е издание. — Харьков, 1914.
169. **Стецюк К. І.** Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-х — 70-х рр. XVII ст. — К.: АН УРСР, 1960.
170. **Сторожев В. К.** К вопросу о колонизации Левобережной Украины // Киевская старина. — 1890. — июнь.
171. **Сулима К. П.** Свеклосахарное производство в санитарном отношении. — СПб., 1892.
172. Сумщина від давнини до сьогодення: наук. дов. / Сумська облдержадміністрація; Держархів Сумської області; упоряд. Л. А. Покидченко; редкол.:

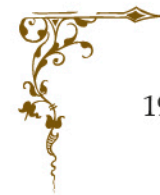
Л. П. Сапухіна (відп. ред.) та ін. — Суми : Слобожанщина, 2000.

173. **Супруненко О. Б.** Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя / О. Б. Супруненко, В. В. Приймак, К. М. Мироненко. — Київ; Полтава : Археологія, 2004.
174. **Сухобоков О. В.** Ранні етапи культури літописних сіверян (ще раз про пам'ятки волинцевського типу). [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://archaeology.kiev.ua/journal/030500/sukhobokov.htm> — Назва з екрану.
175. **Тихомиров М. Н.** Список русских городов дальних и ближних // М. Н. Тихомиров. Русское летописание. — Москва: Наука, 1979.
176. Указатель фабрик и заводов европейской России, царства Польского. Материалы для фабрично-заводской статистики. Составил П. А. Орлов. Издание второе. — С-Петербург, 1887.
177. **Филарет (Гумилевский Д. Г.)** Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в трех томах. Т. 2. — Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2005.
178. Харьков и Харьковская губерния в первой русской революции 1905–1907 годов. Сборник документов и материалов. — Харьков, 1955.
179. Харьковский календарь на 1871 год. С картою Харь-

ковской губернии. Составил и издал А. Подвысоцкий. — Харьков, 1870.

180. Харьковский календарь на 1873 г. / Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год первый. — Харьков, 1872.
181. Харьковский календарь на 1874 г. / Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год второй. — Харьков, 1873.
182. Харьковский календарь на 1876 г. / Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год четвертый. — Харьков, 1875.
183. Харьковский календарь на 1879 г. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год седьмой. — Харьков, 1878.
184. Харьковский календарь на 1887 г. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год одиннадцатый в двух книгах. — Харьков, 1886.
185. Харьковский календарь на 1899 год. / Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год XXVIII-й. — Харьков, 1899.
186. Харьковский календарь на 1914 г. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Год сорок второй. — Харьков, 1913.
187. Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к „Харьковскому календарю“ на 1888 год. — Харьков: Типография губернского правления, 1888.

188. Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к „Харьковскому календарю“ на 1889 год. Выпуск 3-й. — Харьков: Типография губернского правления, 1889.
189. Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к „Харьковскому календарю“ на 1891 год. Выпуск 5-й. — Харьков : Типография губернского правления, 1891.
190. Харьковская губерния. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. — СПб., 1903.
191. Хроника революционного рабочего движения на Украине (1900–1917). Справочник. — К., 1987.
192. **Чернобров И. В.** Первые санитарно-гигиенические обследования промышленных предприятий в Харьковском фабричном округе // Сумська старовина.т — 2012. — №№ XXXVIII–XXXIX.
193. **Шабульдо Ф.** Синьоводська битва 1362 р. в сучасній науковій інтерпретації / Ф. Шабульдо // Синьоводська проблема в новітніх дослідженнях. — Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005.
194. **Шумілова І. Ф.** Розвиток земських шкіл Північного Приазов'я: історико педагогічний аспект: Монографія. — Донецьк : ТОВ „Юго-Восток, ЛТД“, 2008.
195. **Твердохлебов А.** Наследственное полковничество // Киевская старина. Том XVIII. — 1887. — май.
196. Список сельских обществ и волостей Харьковской губернии. — Харьков. 1876.
197. **Юркевич В.** Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького. — Київ: Вид-во ВУАН, 1932.
198. **Янин В. Л.** К вопросу о дате составления „а се имена всем градом руским далним и ближним“ // Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования. 1992–1993 года. — Москва, 1995.

На пошанування моїх любих батьків, уродженців села Могриця,
Леоніда Панасовича й Таїсії Петрівни Охріменків.

Охріменко Микола Леонідович

Народився в селі Могриця Сумського району. Закінчив Могрицьку восьмирічну школу, Лебединське педагогічне училище, історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту з відзнакою. Магістр управління.

Працював учителем суспільних дисциплін Великочернечинської спеціалізованої школи Сумського району, начальником відділу освіти Сумської районої державної адміністрації. Нині — начальник відділу виконавчого апарату Сумської районної ради.

Нагороджений знаком “Відмінник освіти України” (2002 р.). Переможець II (районного) етапу і III (обласного) етапу, фіналіст IV (республіканського) етапу конкурсу “Учитель року” в номінації правознавство (2002 р.).

Член Національної спілки краєзнавців України (2010 р.).

Автор та редактор історико-краєзнавчої серії книг “Голос Кліо з теренів”:

“Витоки наші” (2018 р.); “Скарби минувшини” (2019 р.).

Співавтор книг — “Мій край слобожанський” (2006 р.); “Суми. Пам’ять старих вулиць: Збірник історико-краєзнавчих матеріалів” (2009 р.); “Суми. Нове життя старих вулиць: Збірник історико-краєзнавчих матеріалів” (2012 р.); “Степанівка футбольна” (2012 р.).

Ініціатор видання та головний редактор відновленої збірки поезій (в авторській текстовій редакції) Анатолія Семенюти “Сонцем повний” (2012 р.), а також унікальної праці 1900 року протоієрея Василя Івановича Петровського “Юнаківка”.

Автор численних публікацій у періодичній пресі, присвячених подіям у нашому краї.

Розробник ескізів символіки територіальних громад Сумщини.

ЗМІСТ

З прадавніх глибин. Глава I	12
1. Джерела наші	12
2. Могрицький археологічний комплекс	18
3. Часи Київської держави (IX — I пол. XIII ст.)	24
4. Наш край в умовах монгольського і татарського панування (II пол. XIII ст. — 60-і роки XIV ст.)	30
5. У складі Великого Князівства Литовського, Московської держави, Речі Посполитої (60-і роки XIV ст. — I пол. XVII ст.)	31
5.1. <i>Входження до складу Великого Князівства Литовського</i>	31
5.2. <i>Путивльський повіт, волості</i>	33
5.3. <i>Відомості про наш край та господарська діяльність у верхів'ях Псла в XVI — I пол. XVII ст.</i>	35
5.4. <i>Могрицька караульна вежа</i>	41
Могриця в II пол. XVII. Глава II	44
1. Початок нового заселення	44
2. Витоки села Могриця (Мокриця)	49
3. Гарасим Кондратьєв — осадчий Могриці	55
Могриця в XVIII ст. Глава III	58
1. Адміністративне підпорядкування території	58
2. Виникнення хутора Данилівка — 1740-і рр.	61
3. Зрушення в економічному і соціальному розвитку	63
Могриця в I пол XIX ст. Глава IV	66
1. Населення. Виникнення хутора Софіївського — II пол. 1830-х рр.	66

2. Індустріальний розвиток села	70
3. Аграрний розвиток села	77
4. Могрицька парафіяльна школа — 1854 р.	81
5. Володимирський храм	81
Могриця в 1861–1917 рр. Глава V	96
1. Скасування кріпосного права	96
2. Економічне життя в 1860-х — 1880-х рр.	99
3. Кустарні промисли могричан	115
3.1. <i>Колісний промисел</i>	115
3.2. <i>Виготовлення саней</i>	120
3.3. <i>Гребінництво</i>	121
3.4. <i>Бондарний промисел</i>	122
3.5. <i>Кузнечний промисел</i>	123
3.6. <i>Інші промисли</i>	126
4. Краєни у вирі економічних відносин на рубежі XIX і XX ст.	130
5. Уплив революційних подій 1905–1907 рр. і Столипінської аграрної реформи на життя краян	140
6. Розвиток освіти	144
7. Могрицька бібліотека-читальня	166
8. Медичне обслуговування населення	167
9. Ветеринарна медицина	174
10. Релігійне життя	176
Список використаних джерел та літератури	177

Науково-популярне видання

Охріменко Микола Леонідович

**Могриця правічна.
Голос Кліо з теренів літописного Псла.**

Редактор: Охріменко М. Л.

Коректура: Протас А. А., П'ятаченко Ю. В.

Верстка та підготовка до друку: Ткачов О. О.

Технічне забезпечення: Мигаль В. А.

Українською мовою.

Підписано до друку 22.07.2021 р.

Папір крейдяний. Друк офсетний.

Формат видання 70х100/16.

*“ТРИТОРІЯ”. Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції: серія ДК № 5222 від 28.09.2016 р.*

<https://www.facebook.com/TrytoriaTOV>

Тел.: +380687514803